

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де үнүп
эгелээн

№ 88 (16861)

2004 чылдың
ИЮНЬ 17,
четверг

Номерни парлалгаже
дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 16.15.
Садар өртээ 3 рубль.

Тыва Республиканың Чазаа ТАР-ның Россияның составына эки тура-биле каттышканындан бээр 60 болгаш Кызыл хоорайның үндезилетинип тургустунганындан бээр 90 чылдын 2004 чылда байырлаарының белеткел программанын эрткен чылдың июнь 16-да тускай доктаал кылдыр хүлээп алган. Оон бээр таптыг-ла бир чыл эрткен. Бо хөй адырлыг чүүлдерден тургустунган программа канчаар күүсеттинип турарын база чоокку хонуктарда чүү кылдынарын биллип алыры-биле Тыва Республиканың Чазааның Даргазының чанында Хөй-ниити айыыл чок чорук чөвүлелиниң секретариатының удуртукчузу, юбилейлиг байырлалдар эрттирериниң талазы-биле республиканың Организастыг комитетиниң аайлап-башкарыкчызы Биче-оол ШЫЫРАПКА айтырыглар салырымга, меңээ допчу харыйларны берди.

— Юбилейлерге белеткел ажылдарына Чазак доктаалын езугаар 16 ажылчын бөлүк тургустунган. Оларны Чазак Даргазының оралакчылары, сайыттар удуртуп турар. Бөлүктөрже Чазак аппаратының болгаш Дарганың Канцеляриязының хары-салгалыг ажылдакчылары, депутаттар, кожуун чагырыкчылары, хөй санныг албан, бүдүрүлгө черлериниң удуртукчулары дээш, 300 ажыг кижжи кирип турар.

Республиканың организастыг комитетиниң ажылы бо чылдың январь айдан эгелээш элээн шапкынчаан. Бо байырлалдарның Тываның амыдыралына кайы хире чугулазын Чазак Даргазы Шериг-оол Ооржактын бүгү 16 ажылчын бөлүктүн удуртукчулары-биле тус-тузунда ужу-

рашканы херечилеп турар. Оларның ажылының түннелин ай санында үндүрер кылдыр ол ужуражылгалар үезинде шийтпирлээн.

Организастыг комитеттин хуралдары доктаамал эртип турар. Үнүшкүнүг хуралдарны Кызыл хоорайга, Кызыл, Би-Хем болгаш Каа-Хем кожуунарга эрттирген. Бо хуралдарга республиканың ук субъектилериниң чагырыкчыларын, ында тургустунган ажылчын бөлүктөрүнүң удуртукчуларын дыңнап, кылдынган болгаш кылдынмаан ажылдарны улам тодарадып, чоокку үениң планнарын тургузуп, тускай шийтпирлерни хүлээп ап турар. Ээлчеглиг үнүшкүнүг хурал даарта, июнь 18-те, Танды кожуунга эртер.

Юбилейлерге уткуштур

Кожуунарга хамаарыштыр бүгү айтырыгларны чугаалажып турар үнүшкүнүг бо хуралдар байырлалдарга белеткелдерге улуг идиг болуп турар.

Июнь 25-те республиканың организастыг комитетиниң ээлчеглиг хуралы Кызылга база эртер. Аңаа Тудуг болгаш көдээ ажыл-агый яамыларының бүдүрүлгелериниң келир байырлалдарга белеткелдериниң дугайында чугаа болур. Май айда эрткен хуралга Улетпүр болгаш энергетика, транспорт, харылзаа, орук ажыл-агыйының ийи

Ийиде, байырлалдарга чедир ажылгалга кириер элээн каш тудуг объектилери оларга хамааржыр, ылангыя Тудуг яамызынга. Ажыл ам-даа хөй, а үе эвээш арткан. Ынчангаш бо ийи яамының ажылын чугаалажыры ол.

Чазак Даргазының оралакчызы Виктор Лавриненко-биле аграр секторга хамааржыр дыка хөй объектилерни кезип, оларның байырлалдарга белеткелдин хынадывыс. Ол дугайында илеткел организастыг комитеттин хуралына кылдынар, а Александр Свинцов-биле чоокку

тудуглардан аңгыда, өске кылып чорудар үүрмек ажылдар база эндерик. Чазак Даргазы Шериг-оол Ооржак республиканың организастыг комитетиниң сөөлгү эрткен хуралына хоорайның

Чазак доктаалының күүселдези

БЕЛЕТКЕЛДЕР ШАПКЫНЧААН

яамызының кылып чоруткан ажылдарын көргөн. Ынчан чугаа кончуг шынгы болганын айтыр апаар, бо удаа база ол амыр эвес болур дээрзи чигзиниг чок.

— Биче-оол Сундуюевич, ыяап-ла бо ийи яамының ажылын чүге хынап турары ол?

— Бирээде, бо ийи яамы кончуг хөй бүдүрүлгелерни хаара тудуп турар. Олар Кызылда даа, кожууннарда даа улуг ажылчын күштерни мөөңнээн.

хүннерде тудуг объектилерин кезири бис.

— Байырлалдарга чедир кайы тудуг объектилерин ажылгалга кириер дээш шудургу ажылдап турарын колдуу билир бис, ол дээрге аэровокзал, музей, малчыннарга аалчылар бажыңы, халдавырлыг аарыглар эмнелгези дээш, өске даа черлер-дир...

— Кызылга хамаарыштыр алыр болза, чаа адааныңар ол

скверлерин улуг кичээнгейге алырын ажылчын бөлүктөргө дааскан. Парк аксында Маадырлар аллеясының, Азия төвүнүн обелискизиниң, Салчак Токага, Кызыл партизаннарга тураскаалдарның болгаш аныктар скверлериниң каасталгашимелдезинче улуг кичээнгейни угландыраар. Бо хүннерде оларны арыглап-аштааш, янзы-бүрү чечектерни олурттур.

(Уланчызы 2-ги арында).

РОССИЯНЫҢ ХҮНҮНДЕ — КЫЗЫЛ ХООРАЙГА

Күжүвүстү улам каттыштыраалы

Июнь 12 — Россияның национал байырлалы, Россияның ботдогуннаашкынының Хүнү. РСФСР-ниң улус депутаттары 1990 чылдың июнь 12-де Россияның күрүне ботдогуннаашкынының дугайында Декларацияны хүлээп алган. Бо хүнден бээр конститушчу федерализмниң принциптеринге үндезилеттинген чаа Россияның күрүнезиниң тургустунганын санап эгелээш. Ынчангаш ону быжыглаарының чугула үе-чадалары Россия Федерациязының Президент эрге-дужаалын тургускан, чаа Конституцияны хүлээп алган, Россияның күрүне тугун, ыдык ырын, сүлде демдээн бадылаан. РФ-тиң бирги Президентизи Б.Н.Ельцин 1994 чылда ук хүнүн Россияның күрүне байырлалы кылдыр чарлаан. Амгы үеде Россия демократтыг хамааты ниитилелди тургузуп турар, оон составында бактаап кирген янзы-бүрү нацияның чон бүрүзү, хамааты бүрүзү бодун оон чарылбас кезээ кылдыр санап чоруур.

Россияның күрүне ботдогуннаашкынының дугайында Декларацияны хүлээп алганының 14 чылынга азы Россияның Хүнүгө тураскааткан байырлалды чуртка болгаш бистип республикага калбаа-биле демдеглээн. Найысылалдың Арат шөлүн, кудумчуларын байырлал шинчи кири каастаан, янзы-бүрү өңнерлиг туктарны шөлде аскан. Арыннарында өөрүшкүнүң хүлүмзүрүү долган, байырлал шинчи кири кеттинген кызылчылар болгаш найысылалдың аалчылары Арат шөлүнге эргенгини он шак четпээнде-ле чыгып эгелээш...

Россия Хүнүгө тураскааткан парад-чыскаалдың киржикчилери каас-коя кеттинген, каткы-

хөглүг, ыры-шоорлуг дыштанылганың Национал парыгының аксынга коллективтер аайы-биле эртенгиниң тос шак ажып турда, хөйү-биле чыгып келген. Оон аңгыда каастап-шимээн автобустар, чийк машиналар база бар.

10 шак турда, парад-чыскаалдың киржикчилери үрер хөгжүмнүң күүсеткени сорук кирикчи марьжының үделгези-биле Ленин кудумчузун куду бадыпкан. Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың сүлде демдектерин, туктарын, "Бистер кады Россияны чаңгыс демниг, күштүг кылдыр хуулдулар ужурул бис" деп лозунду аскаш, каастаан автобус колоннаны баштап алган Арат шөлүнге келген. Оон

соондан онзагай чараш тыва идик-хептерлиг чараш кыстар — культура ажылдакчылары холдарында ак-көк кадактарны хөлбеңнеди чада туткан аян-шинчилиг, чоргаар базап эрткен. Национал-культура төптөрүнүң, диаспораларның төлээлекчилери ыры-шоорлуг, каткы-хөглүг келген. Оларның-биле кады "Найыралдың чөлээжи" фестивалдың киржикчилери, Тываның аалчылары эрткен. Олар шуптузу боттарының нациязының национал идик-хеви-биле каастанган. Делгем Россияның девис-

кээринде хөй санныг янзы-бүрү нацияның кижилери бир демниг, эп-найыралдыг, омак-хөглүг ажылдап, чурттап чоруурун

тодаргайы-биле ол бадыткап көргүскөн.

Оларның соо-биле улаштыр "Чаңгыс демниг Россия", "Ев-

разия", "Партия возрождения России" политиктиг партияларның Тывада девискээр салбырларының төлээлери, Кызыл хоорай чагыргазының комитеттери, муниципалдыг албан черлериниң, федералдыг болгаш Тыва Республиканың күрүне органның болгаш өске-даа коллективтер хөглүг марштап эрткен. Чыскаалганың холдарында "Россия биле Тыва 60 чылда кады", "Россия биле Тыва бир демниг", "Россияның ботдогуннаан Хүнү-биле!", "Чер — бистип байлаавыс", "Аныктар — Кызылдың келир үези" болгаш өске-даа лозуннарны, плакаттарны, янзы-бүрү өңнерлиг чечектерни, шарларны туткан. Парад-чыскаалдың киржикчилери Ленин кудумчузун куду баткаш, шуптузу Арат шөлүнге чыскаалыпкан.

(Уланчызы 3-кү арында).

(Төңүзү, Эгези
1-ги арында).

Май айда Чүлдүм кудумчузун бүрүнү-биле катап асфальтылаан. Тыва эки турачылар болгаш 50 дугаар садыгдан күрүнө телевидениезинге чедир кудумчуларны, хоорай адаанда көвүртүгүндө аржаанче баар орукту асфальтылаары база планнаттынган. Кызылдың он-он садыглары боттарының чанында девискээрни тудуг плиткалары-биле шып эгелээн. Бо ажилдар ам-даа уламчылаар.

“Муң үрмек барааннар” садының дужунда ыяш бажынарны бускаш, аңаа автомашиналар турар черни кылыр. Чүге дизе, ТВЦ садының мурнунда чайгаар тургустунган авто-өртээл черин ынаар көжүрери ол. Бо хүннерде ол тар Красноармейская кудумчузунда сыңчы берген турар автомашиналар эрткен-дүшкен чоңга таарымча чок, а боттарынга мырыңай озал-ондактыг байдалды тургузуп турар. Автомашиналар пассажирлер манап, тускай доктаар черни Бай-Хаак баар орукка, азы улам тодарагайлаарга, Дээди судтуң хавак кырында амгы тудуп турар бажыңның дужунга база тудуп тургузар. Бо бүгү чайгаар тургустунган авто-өртээл черлерин чурумчударынче угланган.

Республиканың чурт-шинчилел музейиниң чаа бажыңның мурнунга чараш фонтанны тудар,

БЕЛЕТКЕЛДЕР ШАПКЫНЧААН

хүлдерден кудуп кылган улуг тураскаалды тургузар. Ооң чоогунда бажыңнарны бузар, девискээрин асфальтылаар.

Кызылдың албан черлериниң бажыңнары сайылгааннар чыры-биле кежээки шактарда каастаттынып чырыр апаар. Бөгүн безин Кызылда чамдык ыңдыг бажыңнарны көрүп болур. Ол ышкаш хей санныг чараш реклама шиттерин хоорайның көскү черлеринге мэрия тургузар. Кудумчу автобустары доктаар черлер колдуу чаарттынар.

— Кандыг-даа чүвеге белеткел үезинде элээн улуг кичээнге негээр чүүлдер турар. Силерни ынчаар сагыш човадып турар черлер бар бе?

— Байырлалдар үезинде хей санныг улуг, хүндүлүг аалчылар келири чугаажок. Аалчылар бажыңнарынга оларны чыттырыптар таарымчалыг таптыг өрээлдер барык чок боор улустур бис. “Люкс” джир өрээлдеривис улуг хоорайларның аалчылар бажыңнарының ыңдыг деңгелдиг өрээлдеринге оранчок четпес дээрзи билдингир. Хоорайның аалчылар бажыңнарының ажилдакчылары шаабиле кызып-ла турар улус, оон черле бир-ле чүве үнер боор дээрзинге бүзүрээр апаар. Төрөлзирек тыва чонувус

аалчыларны кайын аштады бээр, ынчалза-даа хей-ниитиниң чөмөнниге черлери аалчыларга кайы хире бараан болурлар ирги? Кысказы-биле чугаалаарга, сервис айтыры аскап турар улус-тур бис ийин.

— Ам республиканың кожууннарынга кысказы-биле доктаап көрүнерем? Оларның белеткел ажилдарында онзаланып турар чүүлдер бар бе?

— Кожууннар чаагайжыдылга ажилдарындан аңгыда, экономиктиг көргүзүлгө улуг кичээнге ийни угландырып турар. Чижээлээрге, өвүржүлөр 100 баш хойдан 90 хураганны ыяап-ла аптар бис деп кызып ажилдап турарлар. Эрзинчилер чылгы болгаш төвө малы-биле Тываның өске кожууннарынга үлегер болур сорулгалыглар. Кызыл кожуун республиканың чонун чүнү-биле сонургадып болур? Ногаа-чимизи-биле, а Таңды биле Би-Хем база билдингир — олар тараазы-биле эки көргүзүлгө чери чедип алырын планнааннар. Ниитизи-биле чер бүрүзү бир угланышкынныг белеткенип турар, ол кожууннарның юбилейлиг чылда тускай арыннары болур.

— Байырлалдарның өзек оюн-тоглаалары бо хүннерде билдине-ле бер-

ген чүве ыйнаан?

— Ийе, ниити программа тургустунуп турар. Кол байырлал бо чылдың сентябрь 9-11 хүннеринде Кызылга эртер. Аңаа чедир Тос-Булакты эки белеткээр: электри чырын киирер, аржаанче көвүртүгү кылыр, орукту асфальтылаар, 300 хире кижиге аът чарыжы көөр олуттарны болгаш ажык сценаны кылыр. Тос-Булакка авиашоу база эртер. Аңаа кызылчылар Новосибирскиниң авиашколазының спортчу уждукчуларының дээди уждуушкунун бир дугаар сонургап көөрлер.

Бо чайгы спортчу Олимпий оюннарынга тыва спортчулар киржир. Оларның бирээзи — бистиң сурагылыг ча адыкчывыс Елена Достай. Бо чүүлү барымдаалааш, тыва национал спорттуң бир хевири — ча адарынга маргылдааны ыяап-ла эрттирери планнаттынып турар. Тыва хүреш биле аът чарыжының дугайында кандыг-даа чугаа турбас ужурулуг.

Бо чылын эртип турар бүгү ажилдар, ооң иштинде спортчу оюннар, келир байырлалдарга тураскааткан дээрзин эскерип тур боор силер.

Каш хонгаш, Президент кубогу дээш хол бөмбүүнге маргылдаа Кызылга эртер. Аңаа чүгле

найысылалдан безин 12 команда киржир күзелдин илереткен, а ниити спортчуларның саны 600 чедэ бээр. Маргылдааның бир дугаар хүнүн күш-ажыл десантызының хүнү кылдыр чарлаарының саналы бар. Кадык-шыырак, күчү-күштүг аныяк спортчулар Кызыл хоорайның бир объектинге чаңгыс хүн ажилдапса чүзү канчап баар деп? Мен бодаарымга, ону эки чаңчыл кылдыр арттырар болза эки.

Байырлалдар хүннеринде сонгаарда хоорайларга өөренир студентилер чоруй барган турарлар. Оларга келир байырлалдарга тураскааткан кандыг-бир чүүлү чайгы үеде тускай организастаарын бистен дилеп турар. Мен чогуур яамылар, комитеттер студентилерниң бо дилээн өөренип көрүп, фестивал хевирлиг бир чүвени эрттирерлер боор дээрзинге бүзүрүп турар мен.

Юбилейлерге тураскааткан күш-ажылчы болгаш чогаадыкчы хей конкурстар чарлаттынган. Оларның шаңналдары шыырак дээрзин солун, сеткүүлдерге чаңгыс эвес катап чарлап каапкан. Ам чүгле байырлалдарга эки белеткенири, оларны төлептиг уткууру арткан. Аңаа хоорай, кожуун, суму, кудумчу, албан чери болгаш организация, өг-бүлө бүрүзү шаа-биле киржир ужурулуг.

Юрий ДАРБАА
чугаалашкан.

Туран хоорайның муниципалдыг сонгулда комиссиязының кежигүнүнүн хүлээлгезинден хостаар дугайында ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ СОНГУЛДА КОМИССИЯЗЫНЫҢ ДОКТААЛЫ

2004 чылдың июнь 15 № 57/265-А
Кызыл хоорай

«Россия Федерациязының хамаатыларының сонгулда эргелериниң болгаш референдумга киржир эргезиниң кол магадаалдарының дугайында» Федералдыг хоойлунуң 29 чүүлүнүн 6 пунктузунун адаккы «а» пунктузунга дүүштүр Тыва Республиканың Сонгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. Ирина Алексеевна Херткекти Туран хоорайның муниципалдыг сонгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүнүнүн хүлээлгелеринден хостаар.

2. Бо доктаалды республиканың «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарынга парлаар.

Тыва Республиканың Сонгулда комиссиязының даргазы Ш.Ч.МОНГУШ
Тыва Республиканың Сонгулда комиссиязының секретарының хүлээлгезин күүседип турар Ш.А.ООРЖАК.

ӨРТ ӨЖҮРҮКЧҮЛЕРИ — СПОРТЧУЛАР

Июнь эгезинде ТР-ниң Онза байдалдар яамызынга өрт өжүрериниң талазы-биле зона маргылдаалары болуп эрткен. Оларны Тыва Республиканың ОБЯ-ның өрт өжүрериниң организастаар эргелели, ТР-ниң өрт өжүрер спортунун федерациязы база Бүгү-россияның өрт өжүрериниң талазы-биле эки турачылар ниитилели эрттирген. Маргылдааларның кол сорулгазы — өрт өжүрер спортту сайзырадыры, өрт өжүрүкчүлери-камгалакчыларның база спортчуларның мергежилин бедидери.

Республика чергелиг маргылдаага кожууннарның болгаш Кызылдың өрттен камгалал кезектеринден шупту 21 команда киришкен. Маргылдаа ийи зонага болган. Бир дугаарында Бай-Хаак суурга Таңдының өрт өжүрер чериниң баазызынга организастаан маргылдаага 11 команда киришкен (команда бү-

рүзүнде-ле чеди улуг назылыг спортчу болгаш 13-тен 18 хар назылыг алды элээди бар). Улуг киржикчилер 100 метр шаптараазының кезек черни эрткеш, чаданы шөйгөш, өөредилге суургазының үшкү каадынче үнүп, өрт өжүрер эстафетага болгаш дайынчы белеткелге мергежилдин шенешкен.

Жюриның ажылы белең эвес болган дээрзин демдеглээр апаар, чүге дээрге шупту командалар эки белеткелдин көргүскен. Аныяк спортчулар база-ла 100 метр шаптараазының черни эртип, суурган үшкү каадынче чадалап үнген.

Тиилекчилерни оларның алган саннарының түңү-биле тодараткан. Таңдының командалары эң шыырак болуп, 1400 рубль болгаш хүндүлүг бижик-биле шаңнаткан, ийги черни Тес-Хемниң өрт чериниң ажилдакчылары алган, шаңналы 1000 рубль, үшкү черге Эринниң командалары

ДЫҢНАДЫГ

Туран хоорайның муниципалдыг сонгулда комиссиязының кежигүнүнүн бүрүн эргелериниң хуусаа бетинде дүшкени-биле холбаштыр Россияның Күрүнө Думазында, Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталарында, Туран хоорайның тус чер бот-башкарлыгының төлээлел органында депутат мандаттарының хуваалдазынче кирген кандидаттарның даңзыларын идип үндүрген политиктиг партияларга, сонгулда блоктарынга, хей-ниити каттыжыкчыларынга, сонгукчуларның албан хаап, ажилдап, өөренип, чурттап турар черлериниң аайы-биле оларга Туран хоорайның муниципалдыг сонгулда комиссиязының составының кезин (бадылаар эргелиг чаңгыс кежигүн) томуйлаар талазы-биле саналдарны хүлээп ап эгелээнин Тыва Республиканың Сонгулда комиссиязы дыңнадып тур.

Туран хоорайның муниципалдыг сонгулда комиссиязының составынче саналдарны бо дыңнадыгы парлаан хүнден чеди хонук дургузунда дараазында адресче кирип болур:

667000, Тыва Республика, Кызыл хоорай, Чүлдүм кудумчузу, 18, Тыва Республиканың Сонгулда комиссиязы (каб. 210, тел: (39422) 1-10-09).
Тыва Республиканың Сонгулда комиссиязы.

төлептиг болган. Өрт өжүрүкчүлери-камгалакчыларны хүндүлүг бижиктер болгаш өртектиг белеткер-биле шаңнаан.

Ийги зонаның маргылдаазы Кызыл-Мажалыкка Барыын-Хемчиктиң өрт чериниң баазызынга эрткен. Маргылдааның программасы бирги зонаны-биле демей болган. Бирги черни элээн Барыын-Хемчик командаларына кожуун чагыргазы телевизор биле 1000 рубльди тывыскаан. Ийги черни Өвүр командалары алгаш, телевизор-биле шаңнаткан, үшкү черни Улуг-Хем кожуунунун өрт өжүрүкчүлери алган.

Тиилекчи болган командалар республика чергелиг маргылдаага киржир, аңаа тиилээнер Иркутск хоорайга болуп эртер девискээр деңгелдиг маргылдаага киржип, республиканың өрт черин төлээлөп киржирлер.
ТР-ниң ОБЯ-ның парлалга албаны.

Хоойлужудулга палатазында

ЧУГУЛА АЙТЫРЫГЛААРНЫ САЙГАРГАН

ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының ээлчеглиг сессиязы июнь 9-та болуп эрткен. Тожу кожуунунун сонгукчуларының Хоойлужудулга палатазының депутатынга сонгааны Михаил Кууларга палатаның Даргазы Василий Оюн байыр чедирген. “Тываларның тожуларның эвээш санныг үндезин чонунун төрөл общиназының дугайында” хоойлу төлөвилелин үшкү номчулгада депутаттар чугаалашкаш, хүлээп алган. “Улуг Хурал дугайында” хоойлу төлөвилелин ийги номчулгада сессияга сайгарып тура, парламентиниң ийи палатазының аразында маргылдаалыг айтырыгларны ачып эрткен. Төлээлекчилер палатазының хуралына ук хоойлунун төлөвилелин бадылап турда, кандыг болуру билдинер.

Хоойлужудулга палатазының комитетиниң ажилдап кылганы “Тараачын (арат) ажил-агы дугайында” хоойлунун төлөвилелин хуралга сайгаргаш, депутаттар деткээн. Ийги номчулгада арат ажил-агыларны күрүнден деткир талазы-биле немелделерни хоойлуга киирери чугулазын айыткан. 2003 чылда республиканың күрүне өнчү-хөреңгизин хуужударының баш бурунгаар берген планының күүселдезиниң дугайында отчедун сессияга сайгарган. Ук даалганы чүгле 22 хуу күүсеткен. Хуужудар ужурулуг бүдүрүлгелерни хуужутпаан. Ынчангаш республика бюджетинге чеди миллион ажыг рубльди киирер тургаш, чүгле 1 миллион 582 муң рубльди киирген. Хуралга республиканың Өнчү-хөреңги яамызында эвээш

кижи ажилдап турарын демдеглээш, ажилдакчыларның санын көвүдедири саналдаан.

Биче сайгарлыкчы чорукту деткириниң тускай сорулгалыг республика программаның күүседип турарының дугайында ТР-ниң Чазак Даргазының бирги оралакчызы Ш.В.Кара-оолдун информациязын сессияга дыңнаан. Амгы үеде республикада 462 биче бүдүрүлгө, 828 фермер ажил-агы, 5 муң сайгарлыкчы ажилдап турар. Сөөлгү чылда биче бизнестиң структуразы өскерилген: сайгарлыкчыларның 27 хуузу — үлетпүрдө, 32,5 хуузу — тудугда, садыгда—18, көдээ ажил-агыда—12,8 хуузу хаара туттунган. Биче бизнестиң адырында шупту 14100 кижиге ажилдап турар, ол болза республиканың күш-ажыл кылып шыдаар кижилериниң 14 хуузу болур. Бо көргүзүлгө эрткен чылга бодаарга 3,6 хуу хей, ынчалза-даа биче бизнеске республиканың чурттакчы чонунун 50 хуузу хаара тудар салган сорулгадан ырак болуп турарын Шолбан Кара-оол демдеглээн. Республика программаның кол сорулгазы болза, чурттакчы чонунун хей кезин бодун боду хандыртынарынга таарымчалыг байдалды тургузары болурун айыткан.

Биче сайгарлыкчы чорук-биле ажил элээн идепкейжээнин депутаттар саналыга чугаалааш, оларны акша-төгериң талазы-биле бюджеттен деткирин чугулалап көргөннер.

ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының парлалга албаны.

РОССИЯНЫҢ ХҮНҮНДӨ — КЫЗЫЛ ХООРАЙГА

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында)

Россия Хүнүнүн байырла-
лынга тураскааткан митингини
Төлөөлекчилерини Кызыл хоо-
рай хуралының даргазы Ю.Ю.
Ананьев ажиткаш, Тыва Рес-
публиканың Чазак Даргазының
бирги оралакчысы Ш.В. Кара-
оолга сөстү берген.

— Тыва Республиканың Ча-
зааның, оон Даргазы Ш.Д. Оор-
жактын мурнундан Россияның
бот-догуннаан Хүнүнүн байырла-
лы-биле Силер бүгүдөгө байыр-
ны чедирип тур мен—деп, Шол-
бан Валерьевич эгезинде чугаа-
лаан.—Экономиказы сайзы-
раңгай, күштүг, делегейге ат-
алдары бедик Россия күрүнезин
бурунгаар хөгжүдөр дээш бис-
тер шуптувус кады бир демниг
хөдөлир, ажылдаар, туржур
ужурлуг бис. Чангыс демниг кү-
чү-күжүс турда, Россия күр-
незинин мурнунда салган сорул-
галарын амыдыралга чедиш-
киниг боттандырып шыдаар бис
деп, ол онзалап демдеглээн.

Тыва Республиканың Улуг
Хуралының Төлөөлекчилер палата-
зының Даргазы Д.К.Х.Ооржак,
Улуг Хуралдың Хоойлужудулга
палатазының Даргазы В.М. Оюн,
Федералдыг инспектор Т.Д.Мон-
гуш, “Чангыс демниг Россия”,

чыскаал сөөлгү чылдарда
найысылалга болуп көрбээн. Бо
байырлалды чылдың-на ол хүнде
демдеглээрин доктааткан чүве
болганда, аңаа белеткелди баш
бурунгаар чорудуп тургаш, оон
утка-шынарын экжидери чутула
болу бергенин эрткен байырлал
көргүскен. Ылангыя колонна-
ларның (киржикчилерини) санын
көвүдөдир, оларның каасталга-
шимелдизин көрүштүг болдурар,
хөгжүм-музыка-биле хандыгар,
Россия Хүнүнүн байырлалының
утказын, ужур-дузанын чонга
тайылбырлаар, ук найырны бүгү
кожууннарга, хоорайларга

жи, Хакасиядан ийи төлээ келген.
Бо фестивальга бистиг республи-
каны төлээлеп национал ор-
кестр, “Алаш”, “Тыва кызы” аас
чогаал бөлүктери, “Октай” ан-
самбль, Тывада якут база орус
культура төптери киришкен. Хуу-
да дилээ-биле Америкадан Пат-
рик Шон база Тыва Респу-
бликаның төлээзи бооп киришкен.

Аалчыларны ТР-ниң Культура
болгаш националдар херектери-
ниң талазы-биле сайыдының хү-
лээлгезин күүседип турар Зоя Ба-
йыровна Самдан баштаан удур-
тукчулар уткуп хүлээп, “чылыг-
чымчак сөстөрни чугаалап,
белек-селектерни солушкан.
Баштайгы бо ужуражылгадан-на
тыва, хакас, шор, якут, орус чон-
нар – Россияның улуг бүлөзінде
демниг чурттап чоруур болгаш
бот-боттарының төөгүзүн, езу-
чаңчылыдарын эки билчир, быжыг
найырлалдыг болгаш бот-
боттарын хүндүлежир чоннар-
дыр дээрзи билдине берген.

Хүндүлүг аалчылар Алдан-
Маадыр аттыг национал музейге
барып, ында төөгүнүң болгаш бо
хүннүң солун материалдары-
биле таньжып, Тываның онзагай

“АЗИЯ ТӨВҮНҮҢ” ШАННАЛЫ ДЭЭШ

“Азия төвүнүң” шаанналы дээш
Бүгү-россия чергелиг хостуг
хуреш маргылдаазы июнь 12-13
хүннеринде “Херел” залында
болуп эрткен.

Бо чылын маргылдааны
Россия Федерациязының алдар-
лыг тренери Чадамба Шогжал-
Доржуевич Ооржактын адына
тураскаадып эрттиргени онза-
гай. Маргылдаага Тывадан аңгы-
да Кемерово, Абакан, Саяногорск
хоорайлардан спортчулар кээп
киришкен. Бо маргылдаа-биле
чергелештир Бухарест хоорайда
Россия чемпионатының шилтиге
туру эртип турар турбуже, хостуг
хурешке Россияның он спорт
мастерлери, бир делегей чем-
пиону, а ниитизи-биле 36 херээ-
жен, 78 эр мөгелер “Азия төвү-
нүң” шаанналы дээш күш-шыда-
лын, арга-мергежилин шенежип
хурешкен.

Ийи хүн-үргүлчүлээн чидиг
демиселдин түннелинде оол-
дардан Сүгдес Ламажал (65 кг),
Арслан Шақтар (60 кг), Омак
Кара-Сал (74 кг), Абакан хоорай-
дан Андрей Крипкин (84 кг), Ай-
Демир Монгуш (96 кг) болгаш
Аяс Монгуш (120 кг өрү) бот-

“Евразия”, “Партия возрождения
России” политиктиг партиялар-
ның Тывада девискээр салбырла-
рының удуртукчулары М.И.Он-
дар, М.Н. Наксыл, Л.В. Күнчүн,
“Найырлалдыг чөлээжи” фести-
вальдың киржикчилери Хакас
Республиканың Чогаалчылар
эвилелиниң даргазы Ю.Н. Забе-
лин, Якут диаспораның төлээзи
М.Н. Куулар болгаш өскелер-даа
байыр чедирип чүве чугаалаан.
Россияның болгаш Тываның соци-
ал экономиказын хөгжүдөр,
чурттакчы чоннуң амыдыралын
экижидер дээш бир демниг бүдү-
рүкчүлүг ажылдаарынче чыл-
ганнарны олар кыйгырган. Тыва-
ның Россияның составына кир-
гениниң 60 чылын, Кызыл хоо-
райның тургустунганының 90 чы-
лын чедишкенин уткуурун,
аас-кежикти, кадыкшылды
күзээн.

Митинг доозулган соонда
“Найырлалдыг чөлээжи” наци-
оналдар культуразы фестивалы-
ның киржикчилери концерт көр-
гүскен.

Россия Хүнүңге тураскааткан
бо байырлал чыскаалына бол-
гаш митингге хей кижжи өөрүш-
кү-маңнайлыг киришкен. Чыл-
ганнарның сагыш-сеткилинге ол
таарышкан, хей-адын көдүргөн.
Чоннуң чаңгыс демниин, эп-
найырлалдыын, тура-сорукуун
көргүскен шак мындыг парад-

эрттирерин чыскаалдыг болгаш
митингиниң чамдык киржик-
чилери санап турар болду. Ону
чүлдүгүзүнүң деткир, келир
чылын байырлал моон шынарлыг
эрттер дээрзинге бүзүрээр апаар.
Таан-оол ХЕРТЕК.

“НАЙЫРАЛДЫҢ ЧӨЛЭЭЖИ”

Эрткен дыштаныр хүннерде
республиканың найысылалы
Кызыл хоорайга “Найырлалдыг
чөлээжи” национал культураның
регионнар фестивалы болуп
эрткен. Ук фестивалды Россия
хүнүнүн байырлалының он чы-
лынга тураскааткан. Ынчангаш
бо байырлал хүннеринде Кызыл
ырак-чооктан аалчыларын ут-
каан. Тыва Республиканы эки би-
лир, оон-биле сырый харылзаа-
лыг ажылдап турар дуржулгалыг
кожаларывыстан өске бистиинге
бир дугаар кээп турар аныктар
элбээ-биле келгени солун.

Эң-не хей — 20 кижжи состав-
тыг делегация Даг Шориязындан,
Новокузнецк хоорайдан келген.
Ийи аңгы ансамбльдин артистери
Тывага бир дугаар оюнун
бараалгатканы ол. Саха-Якутия-
дан аалчылар солун өг-бүле, ук
республиканың алдарлыг артис-
тери Герман, Клавдия Хатылаев-
тер. Оон аңгыда Моолдан үш ки-

бойдус-чурумалын, байлак аң-
меннерин сонуургаан.

Фестивалдың баштайгы хү-
нүнде агаар-бойдус чаыстыг бол-
за-даа, элээн болганда катап
дээр аязып, артистерниң оюн-
тоглаа көргүзеринге дыка та-
арымчалыг болганы өөрүнчүг.
Бистиг артистерниң болгаш аал-
чыларын солун күүселдеринде
аныктарның амгы эстрада
ырлары, улустуң ырылары бол-
гаш хөөмей-сыгыт хей болган.

Июнь 12-де Россия Хүнүңге
тураскааткан парад-чыскаалдың
соонда, аалчылар тыва журна-
листерге парлагла конферен-
циязын эрттирген. Журналистер
артистерниң чогаадыкчы ажыл-
чорудулгазынга болгаш хууда
амыдаралын сонуургап, чедин-
гир харыларын алган. Хүннүң
ийги чартында база оюн-
тоглаа уламчылаан.

Байырлыг кежээге шааннал-
макталдар-даа арбын болган. Ба-

Фестивалдың түннелинде
дөрт коллектив лауреат болган:
национал оркестр, “Алаш”, Саха-

Якутиядан дуэт база Хакасиядан
Д.Аршанова. Тус-туста шааннал-
дарны Патрик Шон биле Моол-
дан келген Амырсайхан олар
алган.

“Культура дипломатиязы” деп
тускай номинацияга хей чылдар-
да Тыва-биле сырый харылзаазы
дээш Хакасиядан Юрий Забелин
биле Даглыг Шориядан Даяна
Васильева олар төлептиг болган.
Байырлыг кежээ тилекчи-
лерниң гала-концерти-биле бол-
гаш байырлал фейервериги-биле
доозулган.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.

тарының деңзизинге чемпион-
наан.

Уруглар аразына Кемерово-
дан Наталья Рошева (48 кг), де-
легей чемпиону Наталья Ильина
(51 кг), Олеся Баталихина (55 кг)
база Абакандан Света Фили-
монова (63 кг), Мария Маслова
(72 кг) чемпион аттарга төлептиг
болган. Лариса Ооржак Болга-
рияның Бухарест хоорайда
Россия чемпионатының шилтиге
турунда киржип, белеткел
эрттирип турары-биле бо эрткен
маргылдаага киришпээн.

Бистиг корр.

КЫМ БУРУУДУГУД?

Бистер, Сукпак суурнун чурт-
такчылары, биске дузалаггар боор
деп идегел-биле шиттирлеп чадап
турар айтырывыстың дугайын
“Шын” солунче бижир ужурга
таварыштык.

Июнь 7-де хат хадаан соонда, улуг
дааш үңген. Улус кудумчуже үне
халыжып келгеш көөрге, транс-
форматордан кара ыш үнүп турар
болган. Кыва бээринден корткаш,
улус чанынче барбаан. Июнь 8-те
Тываның электри энергиязын садып-
сайгарар черден электриктер кел-
ген. Олар бүдүн хүн иштинде кыл-

гаш, кежээ трансформаторну кып-
сып шенээрге база частымыкын
болган. Ол трансформаторну дол-
гандыр херимневээн-даа, дүлгүүр-
даа чок, ажык турар. Ынаар бичи
уруглар-даа кире бээр, чамдыкта
көөрге арагачылар-даа чыгыл
берген арагалап турар боор-дур.

Кечил-оол кудумчузунда кудук
бүдүн кыштын дургузунда ажыл-
даваан, ам-даа ажылдавайн турар.
Чылдагааны кудуктуң колонказының
багының дежинде, дунзаалаваан
болуп турар. Бүрүле кудумчузунда
чаңгыс кудуктан дөрт кудумчу султлап

турар. Оон чылдагаанындан суг док-
таамал чедишпес. Чуртталга-комму-
нал ажыл-агыйы, суму чагырыкчызы
ону херекке албайн турар.

Суму чагырганың даргазы
Михаил Чадалаевич Сарыглар
чурттакчыларның тургускан негел-
делерин болгаш айтырыгларын
шоолуг херекке албас, “Электри
энергиязының талазы-биле специ-
лист эвес мен” деп каар. Буруулуг
кижилерниң даңзызын тургускаш,
экскелиер дээр. Буруулуг кижилер
тыштыр болза, чүтле ынчан “Тыва-
энерго” ону кылыр деп турар.

Буруулуг чер — “Тываэнерго”.
Чурттакчыларның негелдизин шит-
тирлеп шыдаван ындыг дарганың
биске херээ чүү деп. Суурда чурттап
турар хоочун чурттакчыларның
чугаазы-биле алырга, ол транс-
форматор 39 чыл иштинде турар.
Бичи хат болурга-ла, өжүр шааптар.
Сөөлгү чылдарда кандыг-даа сеп-
телге ажылы чорутпаан. Оон чылда-
гаанындан чаңгыс эвес чыл түрөп

турар бис. Суг чогуундан огород
чайын “өрттенип” турар. Дыка хей
кижилер ажыл чогуундан чамдык-
тары чүтле огород, мал тудуп, хей
кыжилер чүтле пенсия, пособие-биле
чурттап турар.

Суму чагырганың бо айты-
рыга кара туразында аажылааш-
кынындан бисти камгалаарын
диледивис. Дүрген хемчегден
алырын улуу-биле диледивис.

Сукпак суурнун чурттакчылары 32 кижжи ат салган, оон
иштинде тус чер хуралының депутаттары: М.О.Серен-Хуурак,
Н.Б.Куулар.

"ШЫННЫН" ПОЧТАЗЫНДАН

КОНЧУВУСТУ КӨРҮНЕР ДААН

Телевизорга тыва дамчыдылгандан "Агитатор" деп дамчыдылганы көрүп оргаш, сеткил-сагыжым чайгаар-ла дүврөп: "Чүгө черле мыңдыг байдалче

кире берген улус боор бис?" деп бодап кээр-дир мен. Колдуунда көдээге чурттап, ажылдап чорааш, Кызыл хоорайга көжүп келгеш, 8 чыл хире болу бердивис.

Шаанда ажил аайы-биле Кызылга сургакчылап кээрге, дыка арыг-силиг, чараш хоорай болгай. Ам чылдар эрткен тудум, дорайтап-ла ораддыр. Даргаларны солуп-ла турар, а кандыг-даа өскерлишкннер чок. Оода корум-чурум, арыг-шевер талазы-биле көскү черге турар болза. Колдуунда бо ажылга чон-биле кады ажылдаары чугула. Улусчу дружина, херэеженнер чөвүлели, аныктар комитети, чонну ажылга хаара тудар төптөр, шагдаалар, санэпидхайгаарал төвү, коммунал ажил-агый дээн чижектиг хей-нити организацияларының күжү-биле чурттакчы чонну хаара тудуп ап болур.

Кончуувусту көрүнер даан! Ие кижилер төлүн төрээш октаптар азы оон амы-тыннынга чедип каар деп чүвени. Хой-мал безин төрөөн төлүнүн чанынга өске өөрү чокшулаарга, харамнаныр ийик чоп. "Бомжтар" деп улус база тыптып келген. Оларга тускай азырал чери тургузуп, азырап-карактаар кижилерни тургускан болгай. Аңаа чарып турар акша-хөренгини өскүстөргө, инвалидтерге, эмнелге, өөредилге черлеринге үлөп турган болзувусса... Ындыг белең азыраар халас черлер турда, кижилер ажитөлүн, дөргүл-төрелин үндүр октап турбайн канчаар боор.

Кудумчуларда эзирек-элээр бөлдүнчүп алган чоруп турар кижилерни хоорай чагайжыдылгасынга чүгө кириштирбесил? Оларны ажылдааны дээш тоттур чемгерип каар болза ажырбас болгай. Эзирек чорааны дээш торгаал онаар орнунга, кудумчу богундан аштатса.

Чонну ажылга хаара тудар төптүн данзызында турар ажыл чок кижилер

ай санында пособиени ап турар болганда, мыңдыг ажылдарже база хаара тутса. Кудумчуларны сайгарлыкчылар хейү-биле бокталдырып турар. Олар кежээ чорупканда, турган черлерин көрүп көрээлинер даан, кандыг байдалдыг чыдар ийик. Дачаларда байдал база-ла ыңдыг. Бо талазы-биле кандыг хемчег алза экил? Үндүрүгнү төлөп-даа турар болза, сайгарлыкчылар чанарда, турган туружун арыглап, хамааты хүлээлгезин күүседип кагза эки боор ийин.

Сөөлгү үеде аныктар болгаш херэежен улустун ортузунда арагалаашкын кедерээн. Чылыг душкенибиле "адрестер" база хондур ажылдаар садыгларның хайындан эзиректер дүн-хүн чокка арагалап, кылаш-тажыр апарган. Хондур ажылдаар деп каан бижиктиг черлер-ле хей: ларектар, аптекалар, хлеб бжыкылар черлер, садыглар... Чогум кым дүне садыгланым чоруур чүве ыйнаан? Дүнеки үеде чүгле ресторанныр ажылдаар эвес чүве бе? Шак мыңдыг байдалдыг турда, кем-херек үүлгедир чорук, арагалаашкын хей болбайн канчаар. Үндүрүг-ле төлөп турарга, ажырбас хевирлиг.

Күрүнө чондан тургустунар болгай. Чон мыңдыг берге байдалда турда, бжыкы күрүнө турар бе? Каыт бажыннарның адаккы каыттарын чүгө садыглар кылып турарыл? Ол чорук чурттакчыларга дыш чок, подьездилерниң санитарлыг байдалынга салдарлыг. База бир эң-не чараш эвес чүүл—чаралдар. Оларны чүгле кылаштап чоралар кижиниң ооргазынга чыпшырбас дээрден башка, кандыг-даа чараштыр чугайлап, будуп каан херимнер тарлан шокар. Ону аскан

соонда чыл-чылы-биле чыпшына берген турар. Ылаңгыя сонгулдалар дугайында кордакчыларның чуруктары херимнерде чыпшыртынган олчаан. Оларны кым дүжүрерил? Сонгулдага чедир чаңгыс хонук артканда, кандыг-даа агитация ажылын соксадыр болгай, а бисте кандыг-дыр? Ол-ла хөвээр астына берген турар. Ынчангаш чаралдарны азарын чурумчудар үе келген.

Эң берге болгаш чаржынчыг чүве—контейнерлер болгаш оон чөм тып чири кижилер. Тывалар эң арыг чон болгай бис. Ам канчап барганьвыс ол? Чоннун кады деп бодаар

Чаңгыс уткалыг ийи чагаа

болзувусса, контейнерлер чышкучуру улустарга тускай тайылбыр ажылындан кылып, контейнер бүрүзүн хоралыг химиктиг бүдүмелдер-биле чаштырып турза кандыгыл?

Ленин болгаш Кочетов кудумчуларындан аңгыда, хоорайның кыдыкы кудумчуларының арыг-шеверин база эки хынаар болза эки. Ылаңгыя шык кыдыында кудумчуларда чурттап турар чурттакчылар хамык богун кудумчуге төгөр азы шыкче дажыглап кааптар чоруктар дыка хей.

Ынчангаш хоорайывыстың удавас болур улуг байырлалынга шупту демни арыгланым-аштанып, өскөөртөн келген кижилерниң караанга багывысты көргүспейн, "Тыва болгаш оң чурттакчылары кымнар?" деп чүвени бадыткаалыңар!

Х.МОНГУШ.

Кызыл.

Хомудал

ДУЗАЛААРЫН ДИЛЕДИВИС

Кызыл кожунунун Терлиг-Хая сумузунда хоочуннарның болгаш пенсионерлерниң хомудалын бжжквес аргам чок болу берди.

Чижээлээрге, кожунунун херээженнер шимчээшкениниң хоочуну, суурнун активчизи, пенсионер Анна Чуруковна мынчаар хомудал олурар:

—Хайыраан чараш суурнун бир көскү черин ээлеп турган харылзаа-выс бажыны кара хуок кылдыр өрттенип калганы сеткил-сагыжымдан шуут-ла үнмес-тир. Бир эвес бо бажын турган болза, кижиниң эвээш-биче хемчээлдиг пенсиязынга дыка деткимче бооп турган чүве. Харын-даа солун чагыдып, ай санында электри, суг өртөөн төлөп ап турган бис. Ам коммерсантларның улуг өртектиг барааннарын алырга, пенсия чүгле бараан өртөөн төлээринге өй болу берген.

Өрт болганындан бээр 2 ай болуп турар. Чагырга чери, харылзаа белдирин — хуу бажынарда. Кижилерниң хууда чурттап олурар бажынынче кирип айтырыг тургузары дыка эпчок боор-дур. Ынчангаш бистиң бо мыңдыг байдалымыс кажан үзе шийтпир-леттинер чүве ирги деп, манап олур бис. Акша-төгөрик бергезинден кижилер бүрүзү солуннар чагыдып ап шыдавайн турар. Телевизор көрбөй, радио дыңнавайн турарындан бүгү чуртта чүү бооп турарын суурнун чурттакчылары колдуунда билбейн турар.

Бистиң бо дүмбей, карангы сууру-вусче харысалгалыг даргаларымыс ээ көрнүп, дузалап көөрүн дилеп артымыс.

Клара ДОНГАК,
башкы.

Терлиг-Хая суур.

КИЖИ АРАЛАЖЫР ЧОННУГ

"Төрөл билбес кижилер — төрөөр" дээни-ле шын. Тыва кижилер бурун шагдан бээр төрөлзирек, төрөл бөлүк аайы-биле чурт-хонаштары-даа чоок, кожа чурттап чораан.

Шаанда шагда улуг назылыг ада-өгбелер оранчок ырак-даа төрөлдериңге элээди апарган оглун, кызын албан-биле чедирип, оларга таныштырап чораан.

Мээң ада-ием төрөлдери Баян-Талада, Чадаанада, Шемиде, Чыргакыда, Кызылда, Сагылда база ам чурттап турарым Чыраа-Бажы суурда эдерики. Амгы үеде төрөлдүң-даа, төрөниң-даа төөгүзүн орта билер улуг назылыг өгбелер эвээжээн, салгалымыс ада-иезиниң чоок кижилерин билер боордан башка, ырак черлерде чурттап чоруур төрөлдериң орта билбес боор-дур. Дөргүл-төрөл чорукту эки билбезиниң хараазындан чамдык төрөл улустун оглу

азы кызы ашак-кадай болуп, өг-бүлө тудуп турары чажыт эвес-ле болгай. Бичии суурларда чурттап турар улустарда төрөл эвес кижилер ховар деп бил.

Чамдыкта куда болган черге дыңнаарга, "бо өгленчип турар оол биле уруг кайызы-даа мээң төрөлдериң уруг-дарымы-дыр" -даа дижиң турарлар бар боор чүве. Сактырга-ла, дөргүл-төрөл улустун ажитөлү өг-бүлө тударга ажырбас-даа ышкаш кылдыр сагындырар, ону кудага чылыгган хей чонга чарлаарга дыка эпчок. Ам оларның кайызын кенним, а чогум кымны күдээм дээрил ыңчаш?

Кижиниң төрөли дег эргим кижилер кайда боор, ыңдыг турбуже, чамдык төрөлдериң кижиге хамаарылгазы сыр өске алаарга, кижилер шуут кайгаар

чүве. Кижиниң чону чок эвес, ыңдыг төрөлдү "төрөлим дээш канчаар ону" деп-даа кижилер бодай бээр-ле.

Мээң авам, ачамның төрөлдери чер-черлерде чурттап чорза-даа, олар-биле үргүлчү аргыжып, аралажып чоруур-тур мен. Эң ылаңгыя ыраккы Саглы сумузунда төрөлдериң-биле дыка чоок, "аът мыяа кадырбайн" аралажып, оларга чедип чор мен. Шаанда улуг назылыг өгбелер Саглыдан албан-биле Дагыр-Шемиге айттыг четкилеп келир турган. Ол-ла олчаан оларның ажитөлү-биле каашпайн, эдержиң чор мен. Саглы суму чагыргазының даргазы Владимир Ооржак, оң акы-

лары Сарылар Сарылар оол, Хүлер-оол оларның оолдар, кыстары кижилер чеде бээрге, аажок эвилең-ээлдек хүлээп алып, хүндүлээр магалыг-ла улус чүве.

"Ийи дагның бажы чоок-даа бол, дээшпес" дээр болгай. Бистерниң аравыс арт-сыннар ажылдыр ырак-даа бол, ужуражып, көржү бээр бис, төрөлдериң. Бо чылдын июль айда Саглыда төрөлдериңге ажитөлүм эдериң алгаш, "төрөлдериң таныштырылгы хүнү" эрттирип чеде бээр мен. Чың сарыг сүттүг шайдан ижиң, ак чөмни, дүлгөн ээтти чип, ыры-хөгжүм, танцы-самдан теп, чурукка тырттырып, сактылышкынар дыңнап, уттундурбас бир хүнден эрттирээлиңер деп күзөдим. Ужурашкыже, байырлыг!

Оолак КАРА-САЛ.

Чыраа-Бажы суур.

КАРААМГА КӨСТҮП КЭЭР-ДИР

Кижилер байтык, черлик аң-араатан, курт-кымыскай, ыт-куш безин төлүңге ынак болгай. Амгы үеде угаан-медерелдиг ие-херэеженнерниң чамдыктары сыр дедир барган.

Төл көзүлгүже ишти-хырнынга көдүрүп, кылаш-тап келгеш, кажан ол чаш төлгө хүннүң чырык, чылыг херелдерин көргүзүп, эмиңиң аа сүдүн эмзирип кааш, холдары-биле бодунуң-на төлүн кандыг-даа кээргээр сеткил чокка хилинчектеп, албыктырып өлүрүп, соок кыжын үндүр октап турар апарган-дыр.

Өршээ бурган! Канчап черле ыңдыг доң баарлыг болуп, ыңчаар кылып-тар хире коргунчуг бодалдар ие-херэеженнерге тыптып кээр ирги? Ол ажитөл анаа-ла ыт-шимээн чокка өлүп каар эвес, ыглап, эмиң дилеп, төпкиленип-ле чыткан ышкаш караамга көстүп кээрге, дыка-ла коргунчуг-дур.

Мыңдыг таварылгаларны солуннар арнындан номчуп, телевизордан көрүп олурарга, баш дүгү

адыйып, эйт-кеш сооп, чугаалаар сөс безин ты-вылбайн баар-дыр. Шынап-ла, азырап шыдавас чүве болза, Кызыл хоорайда уруглар азыраптар хире албан черлери бар ышкажыл, оларның даштынга-даа аппарып салып кагза... Канчап билир, аш-душ бооп, эки кижилер оларны тып алгаш, өстүрүп каар-даа турду-ла ыйнаан. Ылап-ла чаш кижилерниң амы-тыннынга четкен херээ чүл?

Үе бергедээн-не дээш кижилер ам мырыңай чаш ажитөлүвүсчө халдап эгелээнивис ол бе? Шак ыңдыг улустун ие эргезин казааш, арткан чурт-талгазын Тывага чурттавас кылдыр үндүр шөлүүр болза эки-дур. Өске чон база сагыш-сеткилин илере-дип, солун арнынга бижир боор деп бодап артым.

Татьяна ОНДАР.
Суг-Аксы суур.

КЫРГАН-АЧАМНЫН "ЧИИК-КАРАЗЫ"

Авамның ачазы, мээң кырган-ачам, Делгер Хомушкун Ада-чуртун Улуг дайынының чылдарында өскелерден дурак чок патриотчузун бадыткаан. Фронтуга дузалаары-биле Кызыл шеригге чылыг малын шуптузун сүрүп берипкеш, бодунга чүгле хой бажы дозуп мунар аът арттырып алган. Аңаа олар хензиг-даа хомудавааннар. Ынчалза-даа солун чүүл: кырган-ачам удатпаанда лотерея биледи-биле чийк машина ойнадып алган.

Элээн каш айлар манаан соонда, Кызыл-Мажалыкка чедип келирин дамчыткан. Сураан дыңнаарга, машинаны ында эккелген болган. Анык эр чүнү тоор, Кара-Хөлдүн бажындан айттыг тутсуп чеде бээрге, шынап-ла, ойнадып алганы ыңчангы "чийк-кара" деп адаар машина манап турган. "Тывага бир-ле дугаар машина ойнадып алган, аас-кежиктиг улус-тур силер" деп оң башкарыкчызы база оң-биле кады келген дарга-бошкалар кырган-ачамга байыр чедирип, аразында аажок-ла хөө-режиң, аай-

дедир ол машинага олур-рупкаш халытканнар-даа.

Ол үеде Кара-Хөл, Барыин-Хемчик аразынга чүгле аът оруу турган. Кырган-ачам машина башка-рар хамаанчок, аңаа бир дугаар олурганы ол. "Мен ону канчаар мен, оң орнунга Чазак черинге мээң белээм болуп артып калзын" дээш, кырган-ачам дедир чана берген.

Сөөлүндө ол машинаның чартык өртөө болур ашаны чорудуп бээрге, аскыр өөр чылгы садып ап, фронтуге сүрүпкен малдарының дуон катап тургу-

зуп ап, ыңчаар байып үнүп келгенин бичииңден бээр дыңнап өзүп келдим. Тывага баштайгы "чийк-кара" ойнаашкын-биле ыңчаар келгени солун таварылга болуп арткан. Бо кыска ховар болуушкун чүгле мээң өгбелериңге эвес, а ол үени-биле ТАР-ның төөгүзүңге бичии-даа болза, хамаарылгалыг чүүл деп санаар мен.

Кырган-ачавыстың чаңгыс уруу — Долзаң Делгер-овна, мээң авам амгы үеде хүндүлүг дыштанылгада. Ол — күш-ажылдың

Төөгүлүг ойнаашкын

хоочуну. Ада-өгбезиниң чуртун чурттап, азыраан малы-биле хөл бажы Хаак-шыл ыңчаар эргий көжүп, бо берге үеде он ажитөл бода, чүс ажитөл шээр малды азырап өстүрүп чоруур. Чаңгыс кижиге ол бөдүүн эвес ажил дээрзин билип, улуг сагышсырал-биле ону кээрге чоруур мен.

Эрткен чылдарның шак бо барымдаалыг кыска төөгүзү номчукчуларга солун болуп чадавас деп бодал-биле бо чүүлүмнү бижидим.

Сергей КҮЖҮГЕТ.
Бай-Тайга.

БОЙДУС

КИЖИ

Бай-Тайга кожуунун девискээри — аржааннар-биле эң-не байлак оран. Улуг, биче аржааннарнын ниити саны 17 чедип турар. Ооң иштинде 1989-1994 чылдарда эртемден-биолог Каракыс Аракчаевна Донгак 13 аржааннын шинчилеп тодараткан. Оларга: Бел, Шарлан, Дыттыг-Дөргүн, Дар-Дору, Ажыг-Кара-Суг, Чинге-Кат, Ак-Хем, Шивилиг, Дустуг-Хем, Шындазын, Туралыг, Дүктүг-Кара-Чода, Кара-Суг хамааржыр. Эң-не хөй аржааннар Шуй сумузунун девискээринде чыдар.

Дустуг-Хем аржааны Шуй сумузунун мурнуу талазында 14 км черде. Ону 1932 чылдан бээр чон ажыглап, кадыкшылын экижидип

Аржаанны долгандыр херимнеп каан, санитарлык байдалы эки.

Бай-Тал суурнун соңгу-чөөн талазында 26 км черде чүгле Тывада эвес, а Россияда билдингир Шивилиг аржааны чыдып турар. Меңгилер-биле кезээ меңгеледе шугланып алган Үш-Мөңгүлек чоогунда Оргу тайганың белдиринден ол үнүп чыдар. Бо аржаанга чайгы үеде Тываның кайы-даа булуңундан чон хөйү-биле кээп, кадыктын бижиктирип, дыштанып ап турар. Ылангыя кожавыс Хакасиядан, Красноярск крайдан, Даг-Алтайдан, Новосибирскиден болгаш еске-даа улуг хоорайлардан чон дыштанып кээп турар. Сөөлгү чылдарда аржааннын санитарлык байдалы баксырап турарын Бай-Тал суурнун чурттакчылары база өскөртөн келген чон эскерип, чугаалажып турары хомуданчыг.

Аныктар бөлүлөжүп алгаш, дүне арагалаар, гитара ойнап, ырлажып тура хонарлар. Аржаанчыларга дыш бербейн турары хомуданчыг. Бо байдалды эдип алып талазы-биле Бай-Тал суму чагыргазы тодаргай хемчегни алып ужурлуг. Ооң-биле чергелештир, аржаанчыларнын арыг-шеверин, чурумун шыңгырадып, санитарлык болгаш экологтук байдалче кичээнгеини угландырап ужурлуг.

Шындазын аржааны Бай-Тал суурнун барыин талазында 12 км черде, Хемчик хемнин оң талазында улуг чалым хая баарындан

Чайгы шөлээде
АРЖААН-БИЛЕ БАЙЛАК

келген. Бо аржаанга гастрит, ижин-баар, хан базышкыны, карак, чүрек аарыгларын эмнээринге ажыктыг болуп турар. Чайгы, күскү үелерде чон үзүк чок кээп турар. Кышкы үеде аржаан дустуг болгаш доңмас, чон ону чалап ажыглап турар. Аржаанга хөй чон кээп-даа турар болза, кижжи караанга илдиге бээр хир-чам, бок чок, арыг-силиг тудуп турары эки. Аржаанчыларга таарымчалыг байдалды тургузары-биле Шуй суму чагыргазының даргазы А.Т.Хертек Шуй хемни кижилдир көвүртүп кылдырган.

Кызыл-Даг суму девискээринде суурнун соңгу талазында 12 км черде Бай-Тайганың белинде Бел аржааны бар. Ол аржаанга чартыктаан, холу-буду билинместээн кижилер кирип, сегип чанып турар. Кызыл-Даг суму чагыргазы аржаанчыларга таарымчалыг байдалды тургузуп, ыяш-дажын белеткеп берип, хүнүнү хереглел барааннары-биле доктаамал хандырып турар.

үнүп чыдар. Чайгы үеде кижилер эвээш кээп турар. Чартыктаан, хан базышкынын кижилерге ол тааржып турар. Ооң камгалалын Бай-Тал суму чагыргазы холга алган.

Дыттыг-Дөргүн (Чангыс-Терек) Шуй суурдан 17 км черде турар. Бо аржаан 1990 чылдар үезинде тывылган. Чүстөргө, нерв болгаш ылангыя чартыктаан кижилерге кончуг таарымчалыг бооп турарын чон чугаалажып турар. Сөөлгү үеде чон республиканың кайы-даа кожууннарындан бөлүк-бөлүү кээп турар. Эрткен чылын Хакасиядан, Алтайдан 2-3 аймак дыштанып келгенин көрдүм. Аржаанның санитарлык байдалы дыка эки.

Эргим аржаанчылар, чайгы үеде Бай-Тайга кожуунун аржааннарынга кээп, кадыкшылы-нар экижидип алырынарны күзөдим.

Сүрүн ДАДАР-ООЛ.
Бай-Тайга.

Бодум тарбаганын Саглы оглу болгаш тарбаганы камгалаар дугайында чамдык бодалымны номчукчулар-биле үлежип көрейн. Аныяк чылдарымда аңнаарынга ынак кижилернин аразынга "аңчы" деп санаттын чордум. Ону чуртумнун чону билир. 2003 чылдын сентябрыда 70 харлаан юбилейимде эжим Данзы Салчак "Тарбаганын Саглы оглу" деп чүүлү бижээнин номчудум. Ол чүүлде мезн "Тарбаган" деп шүлүмнү база кирип каан чорду.

Аныяамда тарбаганнаарынга ынак чордум. Ону чурум езугаар аңнап чордум. Тарбаган — "Кызыл" дептерде кири бижиттинген, ховар аңнарнын бирээзи. Олар бистиң Тываның девискээринде чүгле Өвүр, Мөңгүн-Тайга кожууннарнын девискээрлеринде, Өвүрнүн Саглыда элзэн хөй бар. Тарбаганын кайы хамаанчок аңнаарын чурумчудар, ону өстүреринче онза кичээнгеини салыры чугула.

Саглы — тарбаганын черлерин бирээзи дидим, Саглы оглу болгаш тарбаганын черлерни эки билир чордум. Ам харын назы-харым улгадып, тарбаганын Саглымдан ырап,

ҮНЕЛИГ АН

найысылалда чурттап бердим. Ону аңнаар харык-шинээм эвээжээн. Аныяк-өскөнге, черим-чуртум чонунга сүмелээрим болза, тарбаганын чагылы эдип, чараш кежин, эм өдүн, чаан хереглээр кижилер ону кайы хамаанчок аңнаарын болдурбаалыңар. Хамаарышкан черлеринде аңныр инспекторларындан чөпшээрел бижикти алгаш, акшазын төлээш, ону аңнаарының үезин шыңгыы сагып көрээлиңер.

Бодун билинмес, болбас тенеке дээр чадавас, чамдык мени билир кижилер чүге тарбаган дугайында бижик берди, бодун канчап билинмес коор, та чеже тарбаган өлүрүп каапкан, бо кончуг төчөглекчи деп бодаар чадавас. Мээң тарбаганнап чоруур шаамда аңнаары үнелиг, кайы хамаанчок казып, хөйү-биле узуткап турбаан. Чогум шаанда мээң мурнумда салгалдың кижилери бистиң Саглы девискээринге казып аңнап турганының фактылары бар чораан, эрги ооктары,

онгарлары ам-даа көстүп чыдар. Тарбаган чогум хөй черлер үттээр, үрегдээр чаңчыл чок, баштай казып алган үнгүрлеринден ыравас, аңаа чыл санында ижээп кыштаар. Харын-даа тарбаганы Тываның тарбаган чок черлеринге диригте туткаш, аппарып өстүрер болза, ында багай чүве чок деп бодаар мен.

Мөңгүн-Тайга кожуун чагыргазы тарбаганы камгалаар дугайында тускай доктаал-шиитпир үндүргөш, ону аңнаарын чурумчутканын кончуг эки чүүл деп билир-дир мен. Өвүр кожуунун чагыргазы, суму чагыргалары, ылангыя Саглы суму чагыргазы тарбаганы аңнаарының чурумун шыңгыызы-биле көрүп, казып тудар чорукту үндезини-биле узуткаарын чурумчудар болза эки деп сүмеледим.

Саглы девискээринде тарбаганы казып тудар чорук сөөлгү чылдарда каракка көзүлдүр көвүдөп турарын чон хомудап чугаалап турарын дыңнаар-дыр мен. Бир-тээ "Кызыл" дептерде кирген аң болганда, ону аңнаарын чурумчудуп көрээлиңер, эргим чонум.

Намаажап КУУЛАР.
Кызыл хоорай.

ЧҮГЕ-ДАА СОЛУТТУНМАС

Эрткен чылдын декабрь 11-де үнгөн № 157 "Шын" солунда көдээ бижикчи Раиса Чыпсынын бижээни "Чараш бойдустуг" деп чүүлүн сонургап номчаан мен. Дыка эки бижээн болду.

Тере-Хөл кожуунун девискээри дыка улуг, делгем болгаш кижжи баспаан, чедери берге, ээн чыдар черлер ында хөй. Шынап-ла, Тере-Хөл — бойдус чурумалының талазы-биле байлак, Тывада онзагай черлерин бирээзи. Хөлдүн бир ортулуу шивээ-биле ээлеттинген. Самолет кырындан хөлдү көргө, ортулукта бурунгу шивээниң артып калган кара-хүрөң ханаларының артынчылары, ортулукту барык-ла тудуш дээрбек-биле дуй алы берген дег көстүр. Уйгур каган үезинде кылдынган шивээ деп төөгүчүлөр түнөл үндүргөн дээр чүве.

Мээң өскөн, төрзөн черим — Балыктыг-Хем (Алды-Балыктыг) база чаагай чер. Бичимден тура бойдуска ынак мен.

Балыктыг-Хемге чорбаан кижжи Барып четкеш, көөр болза, Кайгамчыктыг бойдус ында, Чүге-даа солугу арга чок. Барыин-Хемчик

ындан бээр, Балыктыгның бажы чедир, Карак-биле көрүп четпес Кайгамчыктыг төрзөн чуртум деп шүлүк сагыжымда артып калган. Кижиниң төрзөн чери

ыдыктыг. Балыктыг — эң-не кадыр-бөөт черлерин бирээзи. Ында төөгүнүн тураскаалдары база бар.

Балыктыг-Хемни кежери Их-Олум деп улуг кежиг аксынын бетинде оваалап каан даштар аразында ийи бичии даш көжээлер бар, олар кожа турар. Кижиниң хевирин бурун шагнын уран шевер кижилери ылап-ла хевирлеп сиилбээн. Авамның чугаазы-биле алырга, "Ол-ла черинге турар кылдыр кылган" дээр чүве.

Төргин деп черде Хоохун ирейниң кыштаанын чанында, чавыс хаяда угулзаны дыка чараштыр, оюп тургаш кылып каанын көргөн мен. Доора-Орук деп черде ак хаялар баарында Дыштал деп чараш даштар бар. Ол деп-дөрбелчин (кубиктер дег), кара-хүрөң, кылагар, алдын дег чайынналып турар. Даштарның эң улуу оттуг-ыяш (серенги) хааржаандан улгатпас. Шаанда та кайы үеде чүве, Чагаан-Дарийги (ол херээжене кижжи шажынын үстү болур) уругдары, үдеп чораан улузу-биле Моолче эртип бар чорааш,

Балыктыг-Хемнин сай-дажы чараш боорга, чыып ап турган деп авамдан дыннаан мен.

Шивилиг-Хемниң ол чарында, мурнуу талазында бедик хавак кырында, чагы бажында чурук хоозу ышкаш калбак ыяшта эрги моол бижик бар. Ону улустан айтырарга, арай чугаалак-савас боор, ынчалза-даа "бурган бижии-дир, бурган ному-дур" деп допчулап чугаалаар.

Балыктыг-Хемнин бажында Үжен-Үш-Баш деп сүвүр ак хаяларлыг дыка бедик даг бар. Шаанда ол дагны дагып турган. Сүвүр баштыг ак үжен үш хаяларлыг боорга, Үжен-Үш-Баш деп адааны ол. Чер шинчилээр геологтар ол дагнын кырынче үнер дээш чадашкан деп дыннаан мен. Бичии чораан чылдарымда көргөн, дыннаан чүүлдеримни сактып бижидим.

Шаанда Балыктыг-Хем Тере-Хөл кожуунун эң улуг сумузу турган. Хөй мал-маганныг, хөй чон чурттап чораан. Улуг, делгем девискээриг, төрөл аймак, моол дылдыг кыргыстарнын чурту. Кайгамчык чараш чер чүве ийин.

Сосур КЫРГЫС,
2-ги бөлүктүг инвалиди.
Кызыл хоорай.

ГЕОГРАФТЫГ АТТАР

Салчак Токаның 1941 чылдын февраль 27-де бижээни "Бот намдар" деп допчу чүүлүнүң эгези мындыг. "Мен, Тока, 1901 чылда Хаа-Хем кожуунда Сарыг-Сеп чанында Мерген деп черге төрүтүнгөн мен". Хемниң адын автор чүге амгы Каа-Хем дивейн, Хаа-Хем деп бижээнил? Тываның картазын көөр болзувуса, кыскаладыр Каа-Хем деп каан-дыр. Улуг-Хемче агып кирген Үрбүн, Кашпал хемнерин соңгу-чөөн талазында бедик тайгада эмнежок хөлдөргө, онзагай чараш черни Хаа-Хөл деп адаар, ам ында — запovedник. Хем, хөл аттары анаа-ла тыгтып келбес, албан-биле бир-ле чүүлден үндезилеттинген турарын эскерер кижидир мен.

Шаанда кижилер хемни көрүпкөш, магадааш, "хаа-хем" депкени-биле ук ат хевирлеттинген-дир дизе, казыг чок хире. Чүге дээрге, "хаа" дээрге грамматиктиг аян сөзү магадал, магадаашкын-дыр ийин.

Үрбүннүн адаанда Ус деп хемни тодаратып алынар. Кылыг

сөзүнче шилчидерге, ол узар дээн уткалыг сөс азы "сугдан ус" дээн чижектиг. Кызыл хоорайның адаанда Сукпак деп суурувус бар болгай. Бир-ле кижиниң ону "пак суг" дээн сөстөн укталгаш, "суг пак" бооп солуттуна берген ат-тыр ийин дигенин дыңнаан мен. Улуг-Хемниң шаг-төөгүде ады Эне-Сай турганын тодараткан бис. Орус аянче шилчидерге, Енисей бооп, дыка эптиг чүүл-дежип чыдар. Ук аттар төөгүже кирип, мөңгөжип бергенде, Улуг-Хем деп бижип ажыглаза ажыр-бас боор. Балгазында Сой хемчигеш сай-даштан укталган бе азы саяр деп кылыг сөзү бе? Ужур билдинмес.

Улуг-Хемниң оң талакы адырын амгы үеде Бии-Хем деп адаар болгай бис. Херек кырында чогаалчы хуу ажил-агыйлыг Даржаалар дугайында бижээн очеригинде мынчаар бижип каан: "Өөк (шын ады ээк, шаг-төөгүде эгүк) хемче агып кирген Бегирээ деп хемчигеш бар. Шынында ол ийи аңгы "бег ирей" деп сөстөр-дир ийин. Хемниң

унунга азы шынаазындан аксынга чедир шаг-төөгүде беглер чурту турган чүве-дир. Ындыг болганда амгы Бии-Хем-Бег-Хем болгу дег-дир" тодараткан болду. Оозун бодаарга, шынап-ла, ында шын барымдаа бар-дыр дээрзинге бүзүрөп, деткип, чүүлдүгүнер кижидир мен.

Черле ынчаш эскерип топтаарга, черлер аттарын үе-дүптен тура үй-балай адап тургаш, дыкала хажыдып алып чон-дур бис. Чүгө бир, ийи жүжүк өскөзүнче шилчи бээр ийикпе, азы астыгып казыттынарга-ла ат эскерлип, өске аянче шилчип, утказын чидириптери болганчок таваржыр. Чижээ, Бег-Бии, Ээк-Өөк, Сай-Сой, Төш-Даш... болгулай бээри илдең-дир.

Орус чонуусу тыва дыл кырында чүве аттарын аас-дылынга эптешкен аайы-биле адап, бижир орта мырыңай уг чок апаргылаары иле. Чижээлээрге, Каа-Хем, Пий-Хем, Чадан, Уюк, Суш (Шөөш), Арыг-Узю (Үзүү), Данзы-бей (Бег) диген аттар-дыр ийин.

Чогум тыва аттар төптөн өрү-

леп, улуг хемнерже кирип аккан хемчигештер болгаш хөлдөр аттары тодаргай, билдингир апарып, тывызыксыг, чер-чер аайы-биле дөмейлешкек-даа болу бергилээр. Чижээ, Оо-Хем (улуг, биче база бар), Ак-Хем, Балыктыг-Хем, Баш-Хем, Кижжи-Хем, Кара-Хөл, Ноян-Хөл болгаш өске-даа. Баш, кижжи, ноян деп аттарны чүү чүвеге дөмейлеп дүрүлзөңил? Азас деп хөл ады ас деп аң көргөш магадаан бе азы бир-ле чүвени ыяшка "ас-ас" дигени ол бе?

Шаг-төөгүден тыва оранга үш улуг күчүлүг күрүне хадып эрткен. Оон улуг чагырыкчызын каган дээр, а күрүнениң адын орус аян-биле каганат дээр турган. Каган (царь) деп сөс тоол аянычче азы дүргөн чугааже шилчизе-шилчизе "г" деп үжүк астыгарга, анаа-ла кыска ийи ажык үжүктүг хаан деп сөс — сүрлүг ат бооп быжыгып артып калганы ол-дур.

Бирги Каган-хаан күрүне чонунун ады орус дылда гун(ы), а тывалаарга хүн(нер) бооп

турар. Төөгү чогаалчызы Л.Н.Гумилевтун "Степная трилогия "хунну" или истории "Империи хуннов" деп романын автор кыдаттар архивинден үндезилеп бижээн болгаш чоннун ады ол үеде дүтжүп, чогумчалыг шын бижиттингени иле. Анаа үндезилеп бижээним "Эне сөзүңге" кезектеп үнгөн "ээк базырының чажыттары" деп эссе-чугаамда чоннун адын база-ла хүннер кылдыр адаан кижжи мен. Ону бодум орус дылдыгларга таныштырап сорулга-биле очулдурдум. Анаа немештир эссе-төөгү "Арык" (буга дээривис бар) база ийи дылга бижидим. Ам орус дылда хевирин ТКУ-нун профессору Н.В.Абаев-биле оларны парлап үндүрерин оралдажып, аргазын тып чадап тур бис.

Юбилейлиг чылда хая көрнүп, чуртувусту катап топтап көргөш, аттарны тыва аянче кирип, чурумчуду адаза эки эвеспе деп санал кирип олур мен.

Юрий КҮНЖЕКП.

Кызылда бо хүннерде *Гьюд-ме* хүрээзиниң лама Башкылары Саңдык Буян башкының чалааны-биле келген. Олар ханы уткалыг *Өөредигни (Дхармань)* чорудуп, *Ямантака* Бурганниң мандалазын (ордузун) тудуп, янзы-бүрү шажын-езулалдарын эрттирип турарлар. Бо бөлүктө шупту беш ламалар бар. Оларның аразында хүрээниң *күмзат Башкызы Дамчо Нима* кирип турар. Өске Башкыларның аттары бо: *Даваа Дхондуп, Лопсан Церин, Гендун Калзан* болгаш *Лопсан Дордже*. *Лопсан Дордже* ам-даа өөренип турар, а өске Башкылар шуптузу тантра философиязының докторлары – *нарамбалар (на – тантра, рамба – делгем билг дээн). Интервьюю Лопсан Церин нарамбадан алган бис.*

Айтырыг: *Гьюд-ме* хүрээзиниң дугайында бистерге бичи делгереңгейи-биле чугаалап берип көрүнерем, Башкы?

Хары: Бистиң хүрээвисти тантраның (чажыт Билигнин) *Гьюд-ме* хүрээзи деп адаар. Ол 1433 чылда тургустунган. Оң тургузукчузун *Джецун Шераб Сеңге* деп адаар. Ол гелукпа школазының үндезилекчизи Лама Цонкапаның кол өөреникчилеринин бирээзи чораан. Ниитизи-биле буддизмде 4 школа бар: *кагью, сакья, нингма* болгаш *гелукпа*. Бистиң хүрээ *гелукпа* школазынга хамааржыр. *Цонкапа* боду *Ганден, Дрепун* болгаш *Сера* деп кол судур өөренир үш улуг хүрээлери үндезилеп тургускан. Бир дугаар үндезин хүрээ *Ганден* болур, ону Цонкапа Лама боду хуузунда үндезилээн. Сөөлзүредир *Дрепун* болгаш *Сера* хүрээлери тывылган. Оларның шуптузунда судур өөренип турар. Ынчалза-даа тантраны база тускай өөренир ужурлуг турган. Ол езулалды кадагалап алыр харысалганы *Джецун Шераб Сеңге* бодунга хүлээнип алгаш, бистиң *Гьюд-ме* хүрээзин үндезилеп тургусканы ол. Сөөлзүредир бистиң хүрээден *Гьютто* деп хүрээ адырланып, тургустуна берген. Ынчангаш *гелукпа* школазында колдуунда судур өөренир *Ганден, Дрепун* болгаш *Сера* деп үш хүрээ бар, а тантраны ханы өөренир *Гьюд-ме* биле *Гьютто* деп ийи хүрээ бар.

Чамдык таварылгаларда бо үстүндө адааным үш хүрээге немей дөрт дугаар кылдыр Ташилунпо хүрээзин база кадып, санай бээр. А тантраның хүрээлери чүгле ийи болуп турар, оларны дооскаш, база-ла буддизм философиязының доктору болур. Үстүндө чугаалааным үш хүрээнин доозукчулары геше атты чедип алгаш, тантраның *Гьюд-ме* азы *Гьютто* хүрээлеринге улаштыр өөрени бээрлер.

Ганден, Дрепун болгаш *Сера* хүрээлери тус-тузунда ийи-ийи адырларлыг. Чижээлээрге, *Дрепун* хүрээзинде силерниң билириңер *Гоман* дадан болгаш *Лоселин* бар. Чаңчыл езугаар *Гоман* хүрээзинге өөредин доозупкаш, бистиң *Гьюд-ме* хүрээзинге тантра өөренири-биле чедип келир. Ынчангаш бистиң хүрээлеривисти алышкылар деп болур. Ынчангаш *гелукпа* школазының кандыг-даа хүрээзинде тантра өөредин чорудуп турар болза, олардан кайы хүрээниң езу-чаңчылын сагып турар силер деп дидими-биле айтырып болур. Ынчан *Гьюд-ме* азы *Гьютто* хүрээзиниң деп харыны алыр силер. Бир эвес эрге-дужаал талазын көөр болза, *гелукпа* школазының дээди олудун чүгле үстүндө чугаалааным үш хүрээниң бирээзин дооскаш, *геше* атты чедип алган, а оң соонда *Гьюд-ме* азы *Гьютто* хүрээзинге 1 азы 2 чыл өөренип кижилер болур. Чүгле ол таварылгада ол *Цонкапаның* Алдын Ширээзиниң Камгалакчызы деп эрге-дужаалга саадап болурунга идегеп болур. Ол ыявыла ындыг болур ужурлуг.

алган бе деп чүвени оон хөрөктээжиниң өңүндө дораанна тодарадып ап болур турган. Амгы үеде ол чүлдү сагывайн турар кижилер бар апарган: рынокта садып турар болганда, анаа-ла таарзынгаш, садып, кедип алыр.

Айтырыг: Силерни делегейниң кайы-даа чурттарында барып чоруур деп билдирис.

Моон алгаш көөрге, буддизм шупту улустарга дузалыг. Хүн бүрүде безин таваржып келир бергедээшкннерге дузалыг болур.

Мен Таиланд, Малайзия, Сингапур, Россияның хөй хоорайларынга, Балтика чурттарынга, Европа, Америкага хөй-хөй катап чордум. Каяа-даа чоруурувуска кижилер дыка

солуп турар. Буддизмни нарын, билдинмес деп бодаптар. Ол үеде бир-ле билдинмес бурганга "өргүл өргүп азы тейлептеринге, хамык чүвө бүдө бээр" деп чугаалаптар кижилер тыпты бээрге, оларга кижилер бүзүрөй бээрлер. Олар чик орукту шилип ап, боттары күженишкн үндүрер күзел чогуң көргүзүп турарлар ол.

Силерниң шажын чаңчылдарыңар шаг-төөгүдөн бээр турган болганда, өске чүдүлгө кирген кижилер чонуңарның шажын чаңчылдарын үрегдеп, буддизмниң Бурганнарынга болгаш чер ээлериниң мурнунга хүлээнип алган даңгыракты бузуп турары ол болур. Тус чер ээлери Бурганнардан ылгалдыг деп чүвени билири чугула. Оларның аажы-чаңы дедир, хедер болгаш олар килеңей бергеш, канчаар чаңнаптары билдинмес. Бир эвес өске чүдүлгө кире берген кижилер Бурганнар болгаш ол черниң ээлериниң дугайында багай чүлдөр чугаалаар болза, **бойдуска халап** (редакциядан) болу берип болур. Ниитилелдин база чаңгыс эви үрелип эгелээр. Кижилерниң буруузу-биле үрели берген шак ол чаңгыс эпти катап тургузары-биле бис бо хүннерде тускай езулал чорудар бис.

Өске талазындан чугаалаар чүвө болза, буддизм дээрге кандыг-даа чүдүлгөлери хүндүлөп көөр. Буддист апарзын дээш, өске чурттарже миссионерлер чорудар чаңчыл бистерге туруп көрбөөн. Кажан Ыдыктыг XIV Далай-Лама делегейниң чурттарынга чоруп чорда, хөй-хөй кижилер буддизмче оларны хүлээп алырын дилеп чедип келирлер. Ынчалза-даа Далай-Лама кажан-даа чиги-биле чөпшээрешпес, бир-ле дугаарында: "Бодуңарның чурттарыңарның шажын-чүдүлгезинге артып каар ужурлуг силер" деп чугаалаар. Ол мынча дээр: "Тус черниң чеми-даа, культуразы-даа ол черниң чурттакчыларынга таарышкан болур". Ол чүдүлгөге база хамааржыр. Ол талазы-биле алгаш көөр болза, буддизм кончуг дорт, логиктиг система болур. Бир эвес оон ойталап турар болзунарза, буддизмни өөренимээниңерден болур. Чүге дизе бичи-ле күженишкн үндүрүп, буддизмни өөрени бээр болзунарза, ында шупту чүлдөр тайылбырлаттыңан. Чок чүлгө бүзүрээр кылдыр буддизмде кымны-даа ыдалавайн турар.

Кижилер чүдүлгезин кандыг-ла бир илби-шиди ышкаш, бүгүле чүүл эки апаар боор, хилинчек-човуланган дораан адырлы бээр мен деп бодал-биле солуп турарлар. Ынчалза-даа ындыг чүвө турбас. Чижээлээрге, кандыг-бир кижилер силерге материалдыг белектер берип турда, бодуңарның *Өөредиг* чүдүлгөңерден ойталап, кезек када аас-кежиктиг-даа апарзынарза, ол аас-кежик кайы хире үр болуру билдинмес, дораан-даа төне бээр чадавас.

Барың чүктүң кижилери буддизмни сонуургап турарын үстүндө чугаалаштывыс. Голливудтун алдарлыг кижилери Ричард Гир, Стивен Сигал, Шэрон Стоунну билир силер, олар буддизмни хүлээп алганнар, чүге дизе буддизмниң хүн бүрүде оларга ажыктыын медрес билгеннер. Амгы үениң эртеми буддизмче кончуг хүндүлүп көөр, ол дээрге бистиң шажыны-выстың делегейде онзагай чер ээлеп турарының херечизи-дир.

Гьюд-ме хүрээзиниң

Мурнуку одурутнуң солагай талазындан: *Гендун Калзан, Даваа Дхондуп*; артыкы одурутнуң солагай талазындан: *Лопсан Дордже, Дамчо Нима (күмзат Башкы)* болгаш *Лопсан Церин*.
О. Саттың тырттырган чуруу.

ламалары — Тывада

Кандыг-даа дээди деңгелди *геше* болза, бо ийи тантра хүрээзинге өөренимээн болза, ол *гелукпа* школазының дээди эргедужаалын ээлеп шыдавас, чүге дизе оң билии долу эвес деп санаттынар.

Айтырыг: Силерниң хүрээнерге каш чыл өөренирил?

Хары: Бистиң хүрээнин өөредилге программазын 15-16 чыл дургузунда өөренир. Судурну 12 чыл өөренип кээр, а арткан дөрт чыл дургузунда чүгле тантра өөренир. Өөредилгени долузу-биле төндүрүптеривиске, бистерге *нарамба* деп ат тыпсыр. Ол судур хүрээлеринде *геше* деп ат-биле демей болуп турар, амгы үениң дылы-биле чугаалаар болза, *нарамба* дээрге тантра философиязының доктору азы тантраның философиязы болгаш езулалдарның дээди уран чүлү дээни ол. Бистиң хүрээнин ламаларын даштыкы хевиринден безин ылгап ап болур: чаңчыл езугаар, шаг-төөгүдөн бээр бо мээң кедип турарым ышкаш чеди чок хөрөктээштиң сарыг өңнүүн чүгле бистиң болгаш Далай-Ламаның *Намгел* хүрээзиниң ламалары кедер эргелиг, өскелери кызыл өңнүг хөрөктээштиг болур. Өске хүрээниң ламалары, оң иштинде *Гьютто* безин, сарыг өңнүг хөрөктээшти чүгле *геше* атты чедип алгаш, кедип болур эргелиг. Олардан өске сарыг өңнүг хөрөктээшти катап төрүттүнген лама – *Ринпоче* төрүттүнүп келген үезинден бээр кедип алыр эргелиг. Мурнуку үелерде лама кижини көрүп кааш, оң кайы хүрээге хамааржырын азы *геше* атты чедип

Буддизмниң ылаңгыя Барың чурттарында сайзырап турарының чылдагааны чүдел деп бодаар силер?

Хары: Чүге буддизм сайзырангай Барың чүкте дыка дүрген непереп турарыл? Чүге дизе, буддизм чүгле шажын эвес, а дыка ханы, философчу система болуп турарында. Бир эвес буддизм философиязын таптыг анализтеп көөр болзуңарза, ында логика болгаш ханы утка барын билип алыр силер. Буддизм кажан-даа: "Өргүлдөн өргүңер, оң соонда шупту чүвө эки болур" дивейн турар. Будда силерге: "Канчаар чоруур Орукту силерге айтып берип болур мен, а ол Оруктап чорууруңарны боттарыңар шилип алыр ужурлуг силер" деп турар. Барың чүктүң чурттакчылары шак-ла ынчаар кылып турарлар. Олар анаа-ла, хыналда чок чүү-даа чүвөгө бүзүрөвестер. Баштай анализ кылып, оларның амыдырал-чуртталгазынга буддизм дузалыг бе деп чүвени ыяк хынап, шынап-ла, буддизм чуртталгага дузалыг деп чүүлдү билип алгаш, буддист апаарлар. Шак-ла ынчаар болуп турар. Мен бодумну улуг эртемден азы Башкы деп санавайн турар мен, ынчалза-даа европейжилер болгаш американнар мурнунга чүвө чугаалап турумда, буддизм философиязы чиге, дорт система болганындан, мээң харыыларымга кижилер шуптузу таарзынган болур. Амгы үениң кижилери белең чүге-даа бүзүрөвөс болганындан, кандыг-даа айтырыгга буддизмниң дорт харыыларының бары улустарның кичээнгейин хаара тыртып турар.

хөйү-биле кээп, сонуургап турар. Шагдан бээр христиан чүдүлгелиг Россияга безин келиривиске, буддизмниң Авыралын биске хайырлап көрүңер деп улустар дилеп келир-дир. Ол чүүл үргүлчү-ле болуп тур.

Бисти чалап турар черлерниң, чурттарының саны төңчү чок, шупту чалалгаларны хүлээп турган болзувуса, бодуустун кандыг-даа үеви чок болур. Ынчангаш бис хөй кезинде оларның аразындан баар черивисти шилип ап турар апардывыс, хөй кезинде ойталап тур бис. Бистерни хөй-хөй катап чалап турары дээрге Далай-Ламаны база бистерни, буддистерни, хүндүлөп турарының херечизидир.

Айтырыг: Христиан безин чурттарда буддизмни ол хире сонуургап турда, бистиң шагдан бээр сарыг шажыныг Тывада христиан секталарже үндезин чурттакчылар кирип турар таварылгалар көвүдөп турар. Бо байдалды кандыг деп көрүп тур силер, Башкы?

Хары: Кижилерни ол азы бо чүдүлгени шилип ал дээр эргевис чок. Кижилер бүзүрүндө аас-кежикти канчаар чедип алыр мен деп бодап, кандыг чүдүлгө шилип алыр эргези бар. Ынчалза-даа чүдүлгезин солуп турар үеде, кижилер чаа чүдүлгө дугайында долу билгилг, чонунун чүдүлгезин чүге солуп тур мен деп медрес билген турар ужурлуг. Черле ынчаш, чер-чурттуң чүдүлгези ол черниң чурттакчыларынга таарышкан болур. Мен бодаарымга, кижилер бодунун чүдүлгезин чүгле ону билбизинден

Силерниң чуртунарда америк артист Ума Турман эки билдингир. Ону буддист деп база билер боор силер. Ооң ачазы база Америкада алдарлыг эртемден, философ, ол буддизм дугайында дыка ханы ажилдарны бижээн. Олар шуптузу чүгле Америкада эвес, бүгү делегейде алдарлыг кижилер-дир.

Амгы үеде дыка хей кижилерни акша мегелеп турар. Акша дээрге эки чуртталга-дыр деп меге бодал-биле. Шажын чүдүлгезин солуп турар кижилер аразында чединмес, яды байдалдыг улус дыка хей болур. Өске чүдүлгени хүлээп алырымга материалдыг байдалым өскерли бээр ирги бе, бир-ле кижилер менээ дуздалаптар боор деп идегел-биле.

Барыын чүктен келген миссионерлер бодунун талазынче кижилерни хаара тудуп алып дээш язы-бүрү аргаларны ажыглап турар. Чижээлээрге, акша болгаш материалдыг "дуза" чедирип тургаш. Ынчангаш оларга яды байдалдыг кижилер-биле ажылдаары чиик болуп турар. Олар эгезинде шенелде кылып кээп көөр. Материалдыг чүүл ап алганыңар соонда чүүл болу бергенин кичээнгелиг өөренип көөрү чугула. Боттарының чуртунда яды кижилер хей турда, чүге ылап-ла бээр кел чыдарлары ол деп чүүлду база шынгы боданыр болза эки. Бир эвес олар ол хире өргүл өргүүр күзөлдиг улус болза, боттарының чуртунда кижилерге чүге дуздалашпайн турарлыг?

Бистиң боттарывыстың езу-вус мынча деп турар: бодунун эрткен назыннарында кылып алганың үлөөниң (карма) хараазында чединмес, ажыл-херээң бүтпес болза, бир хүнде чүдүлгени 100-даа катап солуп болзунза, ол сенээ дуздалас.

Буддизмни чүгле бо чуртталга сонургаптайн турар. Бис

кармага, келир назыннарга бүзүрээр бис. Ынчангаш бо назыннарны база келир үелерде назыннарны езулуг-ла өскерттип алырын күзөп турар болзунарза, бодуңар оожум сеткилдиг, өскелерге хамаарылганар эки болур болза, чүгле ынчан эки чуртталганы тургузуп ап болур силер. Ийе, харын, ол ындыг-ла кончуг дүрген болбас чүүл.

Шупту-ла кижилер тибет буддисчилер апарзын деп сорулга салбайн турар мен. Бо темага чугаалап турар ужурум чүл дизе, дыка хей чурттарны кезип чоруп турар болгаш хей-ле кижилерни хайгаарап көргөн дуржулгам улуг болгаш, буддизмниң кандыг-даа кижилерге кайы хире улуг дуза чедирип турарын билер болгаш чугаалап турарым бо. Лама хевим-биле каяа-даа чорааш, дыштыг чоруп шыдава-тыр мен. Мени көрүп каан кижилер дораан-на мени сонгуургап, философчу-даа айтырылганы салып, дискуссия-даа эгелей бээр, буддист культураны эдилеп чоруур кижиден бир-ле чүүлду алыксай бээр-дир. Таможня таварыштыр эртип турувуста, бистиң чүгүвүстү кым-даа хынава, чүге дизе кижилерге хенертен хүндүткел тыптып келир. Бистерни кым-даа үжөвөс, чурт бүрүзүнде ындыг. Барыын чурттарга чоруп тургаш, бир кафеге чөмөннип алгаш, санажыр дээш чеде бээривиске: "Силерниң чемиңерни төлөп каан" деп баар. Ол дээрге тибет ламаларга, оларның кылып турар чүүлүңе улуг хүндүткелдиң херечизи-дир. Каяа-даа: вокзалдарга-даа, хоорай-даа иштинге чорувуста, кижилер биске чоокшулап, бир-ле чүүлду билип алыксап чедип келирлер. Барыын чүкте сонургал кедергей улуг. Олар тибет буддист ламалар ындыг болур чүве деп билер болгаш дыка улуг хүндүткелди

буддизм шажынынга илередип турарлары ол болур.

Тибет буддизмде өске чурттар кезип, акша берип, буддизмни хүлээп алыңар дээр чаңчыл чок. Чоокта чаа бис Ригага чордувус. Аңаа езулалдар эрттирип турувуста, билеттиг кирип турган, чүге дизе ол чуртта өртектер улуг. Опера театры кедергей улуг-даа болза, шупту билеттер саттына берген турду, чүге дизе аңаа келген чон тибет буддист ламаларның канчаар ном чучурун сонуургааны ол. Буддист чурттарга билет садар чүүл турбас, чүгле Барыын чүктүң чурттарына кирериниң билеттери турар. Чүге дизе оларның чаңчылы ындыг. Мен ам чаа-ла мындыг чүүл бодаптым: бис миссионерлерге көөрдө шуут дедир чүүл кылып турар улус-тур бис. Миссионерлер акшалыг кээп турда, бистерге кирери дээш безин билет садып турган үеде залдар шуут долу болуп турар. Дыка хей кижилер буддизмни билип алгаш, буддист болур күзөлдиглер. Мен ам база катаптапты: ол дээрге бистиң угаанныыыс эвес, а Будданың Өөрединиң (Дхарманың) кайгамчыктыының херечизи-дир. Бир эвес силер, аңаа бөдүүн кижилер безин буддизмни хандыр өөренип аптар болзуңарза, силерни база-ла ынчаар хүндүлээр болур. Ынчан силер "мен буддист мен" деп, бирээде, чоргаарал-биле чугаалаар силер, ийде, хүндүткелди алып силер.

Россия Федерациязының чамдык буддист республикаларының кижилеринден "буддист дээнинден эпчоксунар мен, чүге дизе Россияда буддистер эвээш, а Барыын чүкте оон-даа эвээш" деп чүүлду дыңнадым. Мен оларга "дыка улуг чазып турардыр силер" деп харыыладым. Буддизм бо хүннерде бүдүн делегейде нептереп, сайзырап

турар. Каяа-даа, оон иштинде Россияның бичи-даа хоорайларына келиривиске, буддизм төптери бар болур-дур. Ол кайгамчыктыг эвес-тир бе? Бөгүн бис чүгле тибет буддизмниң дугайында чугаалаштывыс, чүге дизе ону кайда-даа кончуг сонургап турар. А ниити буддизмни чугаалаар чүве болза, бүдүн делегейде буддизм төптери ажылдап турар.

Тывага, Моолга, Бурятияга болгаш Калмыкияга хей вектер дургузунда тибет буддизмниң арыг езулалдары сагыттынып чораан. Силерниң черлеринден Тибетке өөренип келген дыка хей кижилер хүндүткелди Лама Башкылар чораан.

Чоокта чаа, февраль айда бистер Ыдыктыг Далай-Лама биле ужуражып, чораан чурттарывыска сөөлгү дөрт чылда ажыл-херээвисти илеткээри-биле бараалгап чордувус. Ынчан Далай-Лама тыва, моол, бурят, калмык Башкыларның шаанда бижип каан чамдык судурларның тайылбырларын өөренип чоруурун ол региондарда чурттал чоруур кижилерни Далай-Лама дыка үнелеп чоруур.

Шаа мындыг бай, чараш езу-чаңчылдарыңарны кадагалап арттырып алыңар — силерниң холуңарда. Ону кылып шыдаптар болзунарза, чоргаарал-биле "мен буддизмниң эдерикчизи мен" деп болур силер. Амгы үеде тибет буддизм эң-не арыг салгал дамчып чоруур шажын болур, чүге дизе судурларны дорт санскрит дылдан очулдурган болуп турар. А санскрит дыл дээрге буддизмниң арыг дөзү-дур.

Тибет буддист шажында дыка хей езулуг Лама Башкылар бар, олар Будданың Өөредин тергиин билер, ынчангаш тибет буддизм дириг. Чүгле судур эвес, аас-биле дамчыдар езулалдарны база кадагалап алган бис.

Судурлар анаа-ла библиотекаларда шыгжаттынып чыдар эвес, ол дириг езу-чурум-дур. Ынчангаш мен, ылаңгы аныяк кижилерге, келир үеде чоргаарланыр чүүлүңер бар болуру-биле, бодуңарның шажын-чүдүлгөңер — буддизмни өөрениңер деп сүмелээр-дир мен. Өске чурттарга чоруур үелериңер удавас келир, буддизмни кайы хире сонургап турарын ынчан көрүп каар силер! Мен, шынап-ла, каяа-даа барганымда тибет буддист лама хеви кедип алган чоруурумга чоргаарланыр мен. Чүге дизе мен Будданың изин эдерип чоруур мен, чүге дизе мен Будданың Өөрединиң кадагалакчызы мен. Кандыг-даа христиан шажынын кижизин көргөнимде менде коргуш чок, ажык "мен буддист мен" деп чугаалап, ооң-биле кандыг-даа темага диспут эрттирип болур мен. Христианнардан бистер, буддистер эки бис дивейн тур мен, ынчалза-даа бистерде логиктиг барымдаалар бар, кандыг-даа шүгүмчүлелди, диспутту хүлээп алып аргалар бисте бар. Ынчангаш амыдыралыңарда акша болгаш материалдыг чүүлдерни кол, үндөзүн кылдыр санаваңар. Акша бистерни ааскежикке эвес, харын-даа ааскежик чок байдалга эккээри чадавас. Бир эвес акша кижини ааскежиктиг кылып чүве болза, кандыг-бир миллионер эң-не ааскежиктиг кижилер болур ийик. Ынчалза-даа ол ындыг эвезин билер силер. Бар чүүлүңе таарзыңар кижиниң чуртталгазынга кол болур болза эки.

Солун, өөредиглиг чугаанар дээш улуу-биле четтирдвис, Башкы!

Англи дылдан орузунче Ю. Жиронкина очулдурган. Интервьюну С. ДОНГАК алган.

ДАҢГЫРААН БЕРГЕН ТӨЛЭЭЛЕРНИҢ ШИИТКЕЛИ

Дош шимчей берип-тир. Даңгыраглан төлээлер, судтадып турган кижилерниң манаашкынынга чөрүштүр, кеземче херээниң бүгү байдалдарын мергежилди-биле сайгарып көргөш, буруудадыр шииткелди үндүргөңер. Аңаа үндөзүлөп, Тыва Республиканың Дээди суду Айдаш Чамзыны 23, Мерген-Херел Бүрбүнү 24 чылга шыңгы чурумнуг эдип-чазар колонияга херээн эрттирер кылдыр шииткен.

Пиво берген

дээш... өлгөн

Бо болушкун 2003 чылдын май 27-де болган. Чаңгыс эвес удаа судаткан Мерген-Херел Бүрбү биле Айдаш Чамзы, эзирик тургаш, Кызылда Кочетов кудумчунда 99 дугаарлыг бажының чанынга таныыр уругларына ужуражы берген. Ульяна биле Мирона сандайга оларның танывазы Мурзали Батыров-биле пиво ижип олурганнар. Келген улус пивону кады ижиптерин саналдаан. Эзиртир суксун долгандырыг аайы-биле чоруп-ла каан. Удатпаанда Айдаш Мурзалы кыдыынче чугаалажыры-биле аппаратан. Оларга Мерген-Херел чедип келгеш, чүнү-даа ыттавайн, Батыровтуң сегелинче шашкан. Ол черге барып дүшкен, ийи «маадыр» ону

каржызы-биле теп, шанчып-ла эгелээннер. Уругларның бирээзи шыдашпайн баргаш, хулиганнардан соксап каарын негээрге, олар ону херекке-даа албайн, чыткан кижини теп, шанчып-ла турган. Бүрбү Батыровтуң мага-бодун кыдыынче сөөртүп аппаратан соонда, эттээрин уламчылай бергеннер...

М.Т. Батыровтуң мөчүзүн суд-эмчи экспертизасы шинчилээш, дараазында балыгларны тодараткан: «... баштың, херектин, ижиниң муңгаш кемдээшкени-нери; арнында, херек клетказында болгаш быгында хей санныг шийбактар, херек клетказында хан чыылган черлер; думчук сөөгүнүң хаагыг сынышкыны; эриннерниң болгаш солагай талакы кулак иштиниң чарылганы. Чедирген балыгларның түңнелинде хан төгүлгөн черлер: херектиң солагай талакы

шыңганнары; баштың кештиг черлери; мээнин чымчак картының адаа; баш мээзиниң хос черлери; паранефралдыг клетчатка болгаш бүүректиң дуоденалдыг харылзашкан» чери. Кемдээн кижиде он талакы колдук адааның мурнуку 8 болгаш 9 дугаар ээгилириниң хаагыг сынышкыны, солагай талакы 7-ден 12 дугаар ээгилириниң хей санныг сынышкыны — колдук адааның мурнуу чарыындан хендирбеге чедир, стенка плевразының кемдээшкени, солагай талакы бүүректиң болгаш чавананың чарлышкыны бүрүткеттинген. Амы-тынга айыылдыг деп санаттынар ол кемдээшкенин кадкышылга аар хораны чедирген, олар плевра-пульмоналдыг шок-биле, тыныш болгаш чүрек-дамыр чедишпези-биле каттышкаш, М.Т. Батыровтуң өлүмүн болдурган».

Ишкен арага эрлерниң угаанын согурартышкан. Олар боттарының «олчазын» дерзиизи-биле эттеп, тевиг болгаш шанчыг бүрүзүнче бар-ла турган күжүн кирип турганнар. Батыров шимчевейн баарга, Бүрбү оон карманнарын үжээш, 6 муң акшаны ушта соп алган.

Агартыр барымдаа тоглап калган...

М.Т. Батыровту өлүргөңерге хамаарыштыр Кызыл хоорайның прокуратуразы РФ-тин ҚД-ниң 105-ки чүүлүңе кеземче херээн оттурган турган. Кызылдың Иштики херектер эргелелиниң оперативтиг ажылдакчылары биле прокуратураның истекчилери каразыттырып турар кижилерни тыпкаш, тудуп алырга, олар дыка бьжыг агартыр барымдааларлыг болганнар. Бир херээжен кижилер Бүрбү аңаа дүнекиниң 3 шак үезинде келгеш, даң аткыже дээр турган деп чугаалаан. Бүрбүнүң кадайы ол хүн ашаа-биле алгыжыпкаш, милиция ажылдакчыларын кыйгырттытарга, олар дүнекиниң бир шак үезинде ону алгаш барган деп херечилээн. Ашаа эртенгиң дөрт-беш шак аразында чедип келгеш, чүнү-даа ыттавайн, шалага удуп чыдып алган бооп турар. Сөөлүңде, каразыттырып турар кижиниң буруузуң суд тодараштытарга, ол тус черниң эвес, а Москваның үезин чугаалап турган мен деп сөглээн. Ол хайлыг дүне, Батыровту эттеп турган үеде, Бүрбүнү эки билер ийи херечи

турган. Олар база-ла Бүрбү биле Чамзыга болчуп өчүп турганнар. Истелге үезинде өлүрткен кижиниң төрелдерин, кожаларын болгаш таныыр кижилерин база байысаап турган, олар чок болган кижиге хамаарыштыр чүгле экини чугаалап турганнар: ак сеткилдиг, бүзүрээчел болгаш чугаакыр, дачага ажылдап, кожаларына кезээде дуздалашып турган, шош-содаа каян-даа кылбайн чораан... Батыровтуң кадайы, Сайзана Кадр-ооловна, Ажаалга банкызынга ажылдап турган, а оол боду шөлээлөп, ынак ажы-төлүн азырап турган...

Бердинген кеземче херээн истээринге тыптып келген бергедээшкенинниң ужундан, республиканың прокуратураның орадакчызы, Истелге эргелелиниң начальниги Б.М. Бадмаевтин доктаалы езугаар, ук херекти хоорайның прокуратуразындан ужулгаш, ТР-ниң Прокуратуразының онза чугула херектер истээр килдисче дамчыткан.

— Бо херек нарын, ынчалза-даа солун болган — деп, херекти истээн ТР-ниң Прокуратуразының истекчизи Геннадий Кюрю бистиң-биле үлөшти. — Херекке каразыттырып турган улус хаалчак болгаш чугаакыр эвес өлүрүкчүлөргө дөмей эвес болган.

(Уланчыгызы 8-ки арында).

ДАНТЫРААН БЕРГЕН ТӨЛӨӨЛӨРНИН ШИИТКЕЛИ

(Төңгүзү, Эгези 7-ги арында).

Бүрбү бодун эки психолог кылдыр көргүскөн. Ол чугаакыр бооп, харылзакчырыңче туралы-биле кирип турган, хөй чүүлдү ужуртуккалыг чугаалап турган. Хоойлуларны эки билер. Хензиг-ле чүүл дээш, РФ-тин Конституциязының болгаш Кеземче Хоойлузу-нун тодаргай чүүлдеринге даянып алгаш, дилеглер кирип турган. Ол чаа хоойлуларда киирген ескерилгелерни кичээнгейлиг хайгаарап турар дээрзи чугаа езинде билдине берген. Истелгениң эге чадазында ол бодунга дыка демей ийис эжиниң фамилиязын адаан.

Мерген-Херел Бүрбү моон мурнунда база судтадып турган дээрзин чугаалаары чугула. Кызылдың хоорай суду ону 1994 чылда хосталгазын үш чылга казыдып шийткен, 2000 чылда – дөрт чылга, 2001 чылда – алды айга, ыңчалза-даа хуусаа бетинде ийи чыл бурунгаар хол үжүүнге хосталган. Айдаш Чамзы 1998 чылда Кызылдың хоорай судунун шийткели езугаар ийи чылга хосталгазын казыткан. 2003 чылда ол судтадыр кижилер сандайынга катап база олургаш, үш чылга шийттирген. Ынчалза-даа судтун үндүрген шийткели езугаар ону база кеземчени чүктээринден хостаан турган. Олар хосталгага үнүп келгеш, судтун шийткелин үнелевейн, чуртунун хоойлу-дүрүм талазы-биле дыңнангыр мааатылары болур күзели чок болганнар. Харын чүгле оларның тодаргай бурузун бадыткаары ыңдыг-ла белен эвес болган.

Истекчилер бүгү-ле күш структураларына мурнакчы оодургу ээлеп чораан. Олар хоойлу-дүрүмнү эки билеринден аңгыда, кем-херек болган черге кончуг кичээнгейлиг болуп, каразыттырып турар кижилерни, херечилерни болгаш когарааннарны байысаап турар үеде эки психологтар, чугаалажыра делгем билигилг болгаш кандыгдаа темалыг чугааны деткип билер турар ужурлуг. Геннадий Кюрио Кызылдың прокуратуразыңче 2001 чылда чедип келгеш, өлүрүүшкүннөр истээр бөлүккө улуг истекчи болуп ажилдап турган. Бодунун ажилына ынак. Бичизинден тура детективтер номчуп, ачазыңга демей болурун күзеп чораан: Сергей Хертекович – ИХЯ-ның хоочуну. Хоорайга бир чыл ажилдаш, Улуг-Хемниң оң талакы эринге милиция ажилдакчызы Евгений Минтаевтиң өлүрүүшкүнүн истеп тыварыңга киришкеш, аныяк истекчи республиканың прокурорунун дужаалы езугаар шаңнаткан. Удатпаанда ону ТР-ниң Прокуратуразының аппаратыңче ажилдадып чорудупкан. Онза чугула херектер талазы-биле аныяк истекчи, ТР-ниң Прокуратуразының еске-даа ажилдакчылары-биле кады, 1

ТР-ниң прокуратуразының онза чугула херектер талазы-биле истекчизи Г. Кюрио.

дугаар колонияның камгалалының начальниги А.В. Лебедеви өлүргенин, Чаа чыл дүнезинде үш омончуну өлүргенин, Сайлыг суурга ийи дакыр өлүрүүшкүннү истеп тыварыңга киришкен.

Геннадий Кюрио херектиң бүгү материалдарын кичээнгейлиг өөренип көргөш, хоорай прокуратуразында коллегаларының эрттирип алган чүүлдерин эскерип каапкан: херечилерниң болгаш каразыттырып турар кижилерниң өчүктөрүндө хензиг карышактар; боттук бадыткалдар аразында когараан кижиниң куртказы чок болган – херээжен херечилерниң чугаалааны-биле алырга, ол куртканы Батыровту эттеп турган оолдар терек будуунче астындыр октапкан бооп турар; чамдык бодалдарга чемишти суд-эмчи экспертиказының түңнелдери берип турган. Ол истелгени херек болган черни көөрүндөн эгелзэн. Херек ужурлуг куртка өлүрүүшкүн черинден он бир метр ыракта чыткан. Оон эгелзеш херечилерни катап байысаар ажил эгелзэн. Өлүрүүшкүнге каразыттырып турар кижилерниң фото-чуруктарын херечилерге таныткан. Буруудадып турар кижилерниң бирээзи бир херечини акша берип тургаш, «садып алырын» орапдашкан, оон соонда эттэн болуп турар. Геннадий Кюрио прокурор-криминалист Артур Монгал болгаш криминалист Андрей Семенов-биле Тывага бир дугаар болган танышкыны эрттирген: каразыттырып турар кижилерни олуржур херечиниң киржилгези-биле мониторга танаан.

Өлүрүүшкүннүн канчаар болганы чоорту билдинип келген. Каразыттырып турар кижилерниң чогаадып алганы агартыр барымдаалар курга бүрүлөр дег тоглап эгелзэн. Чижээ, Чамзының куртказында чыпшына берген хан тыптып келген. Эксперттер ол хан Батыровтуу болуп болур дээрзин бадыткаан. Чамзы дораан чүвениң уг-шин тып алгаш, меге төөгү чогаадып алган: ол кежээ чокшуп турган улус көрүп кааш, оларны чарып турда, хан чыпшына берген. Оон соонда милиция чедип кээрге, чана

берген бооп турар. Истекчи ол кежээ болгаш дүне бүрүткеттинген шош-содаа турбаан, ИХЯ ажилдакчылары кандыг-даа чогуш болган черге үнмээн дээрзин тодардып алган.

— Улуг ажилды ТР-ниң Кадык камгалал яамызының нарын экспертизалар талазы-биле килдиниң начальниги Анатолий Николаевич Васкин кылган — деп, Геннадий Кюрио чугаалады. — Ол нарын санаакчынар дузасы-биле Батыровтун өлүмү дүнекиниң 1 шак чартыктан 4 шак чартыкка чедир болган дээрзин тодардып шыдапкан. Өлүрүүшкүнге каразыттырып турар кижилерниң бурузу тодараттырган турда-ла, олар боттары шупту чүвөгө удурланып турган. Сөөлүндө, хары-салгадан дезери канчап-даа болдунмас дээрзин билип каапкаш, олар үе шөйүп эгелзэннер: тудуп хоругдарының хуусаалары дооступ турда, Бүрбү үш томнуг херек-биле таньжып тура, хүнде-ле үш-беш арынны номчуп, дүжүрүп бижип-ле турган. Херекти чаңгыс эвес удаа чылдырып турза-даа, адак сөөлүндө судче кире берген.

Судтун шийткели шыңгыы болган...

Бо чылдың май 18-те даңгыраглан төлээлер коллегиязы Чамзы Айдаш Хүлер-ооловичиге болгаш Бүрбү Мерген-Херел Янчаповичиге буруудадышкын шийткелин үндүргөн. 12 төлээден тургустунган коллегияны судтадырып турган кижилер дээди юридиктиг эртеми чок, эрге-хоойлуну бөдүүн кижилерниң деннелиге билер, бо хире будулгаазының херекти кайын сайгарып шыдаар деп санап турда, ук шийткелди кылганы оларга согуг болган.

Тыва Республиканың Дээди суду (даргазы – Х.И. Түлүш, даңгыраглан төлээлер, күрүне буруудадыкчызы болгаш ТР-ниң прокуратуразының килдис прокурору С.А. Чернова, болчучулар Ю.Ы. Кыргыз болгаш В.С. Ондар, когараан кижиниң төлээзи Н.А. Габдрахманов) май 31-де херекти ажык судка өөренип көргөн. Ноябрь айда 30 харлаар Айдаш Чамзыны суд – 23, Мерген-Херел Бүрбүнү — 24 чылда шыңгыы чурумнуг колонияга херээн эрттирер хосталгазын казып шийткен. Мерген-Херел Бүрбү хосталгаже 55 харлыында үнер.

Кем-херек үүлгедикчилерин кээргээр кижилер бөдүүн чонга хора чедирип турар болур. Чүге дээрге, эң улуг кем-херек үүлгедикчилерни – кеземче чок артары-ла болгай. Ол чүүл чаа-чаа кем-херек үүлгедикчилерин тывылдырар. Бо удаада кем-херек үүлгедикчилери хоойлу езугаар алыр ужурлуг турганы кеземчеге онашканы ол. Ынчалза-даа арагадан угаанын чидирипкен хулиганнарның дерзии холундан чок болган кижини оон ада-иезинге, кадайынга, чаш ажы-төлүңгө кым-даа эгидип шыдаас.

Василий КРИВДИК.

ЧЫЛДАГААНЫ – ШЫНАРЫ БАГАЙ БАЛЫКТАР

Тыва Республикада, эң ылаңгыя Улуг-Хем, Чаа-Хөл кожууннарда маңгысталчак амыдыралдыг микроорганизмнерден тыптыр халдавырлыг ижин аарының нептеренгей чорун чавырылбайн турар.

Ук аарылар дээрге шынары багай балык эдидинден тыптыр описторхоз, дифиллоботриоз, малярия, инвазия, трихоцефалез, тениаринхоз, тениоз, аскаридоз, эхинококкоз, трихинеллез болгаш еске-даа халдавырлар болур. Ындыг аарыларның тыптырынга, тараарыңга суг шыгжамырларының, хемнерниң хирленгени, ынаар хоралыг боктарны теп турары улуг салдарлыг бооп турар. Ылаңгыя дифиллоботриоз, инвазия деп аарылар Тыва Республикага 1987 чылга чедир демдеглеттинмейн турган болза, Улуг-Хем кожуунга суг шыгжамыры турупкан соонда тыптып, элзэн нептеренгей апарып, 8,2 ортумак деннелден 8,4 чедир бедип турар. 1998 чылда дифиллоботриоз аары Улуг-Хем кожуунга хөйү-биле демдеглеттинип эгелзэн. Республиканың 100 муң чурттакчыларының 70,6-ы ук аарыдан аарып турган. 2003 чылда ол көргүзүп 8,2 болгаш 89,4 катап бедзэн. Улуг-Хем кожууннун чурттакчыларының ук аарылардан аарып турарын доктаамал хайгаараарга, ук халдавырларның чавырылып турарының демдектери көзүлбейн турар.

Оон ыңай 2002 чылда Чаа-Хөл кожуунга дифиллоботриоз аарындан 5 таварылга демдеглеттинген. Оон шинчилелдери база-ла ук хамаатыларның Улуг-Хем суг шыгжамырындан балык тудуп чигенинден аарааны илереттинген. 2003 чылда ол-ла девискээрдэн ийи ди-

филлоботриозтан аараан таварылгалар демдеглеттинген. Шак ыңчаар 2003 чылда Тыва Республиканың девискээринге дифиллоботриоз аарының айыылдыг халдавыр зоназы тургустунган. 1987 чылдан 2003 чылга чедир аараан кижилерниң саны 504 (оон иштинде Улуг-Хем кожууннун чурттакчылары 168 кижилер) четкен. Ук халдавыр зоназынче Кызыл хоорай, Би-Хем, Тожу, Таңды, Чеди-Хөл кожууннары база кирип турар апарган. Кызыл хоорайда, Би-Хем кожуунда описторхоз аарындан аараан таварылгалар демдеглеттинип турар апарган.

Чоннун санитар-эпидемиологтук байдалын экижидер дээш дараазында кемчеглерни: чоннун кадыкшылын доктаамал хынаар, аарыг кижилерни 100 хуу четка ап, экирти эмнээр, ук аарыларны эмнээринге тускай профилактика курстарын организастаары, Улуг-Хем суг шыгжамырындан балыктаар чорукту шегледирин чедип алыры, республиканың девискээринге балык бүдүрүлгелерин, садып-саарар чорукту шыңгыы контрольдаар, балык эъттериниң шынарын хынаар, долгандыр бойдуста аарыг тарадып болур объектилерни шинчилээр ажилдарны чорудар апар.

Ольга ХОВАЛЬЦ,
ТР-ниң Санэпидхайгаарал төвүнүн күрүнениң кол санитар эмчизиниң ора-лакчызы.

«ЭХНАТОН» ЧАЛАП ТУР

Бистиң магазинивисте:

- ❖ оодурба—шоодайның өртээ 120 рубль;
- ❖ далган—шоодайның өртээ 460 рубль;
- ❖ чигир—шоодайның өртээ 840 рубль;
- ❖ чуурга он борбактың өртээ 15,50 рубль;
- ❖ макароннар (Алтайны) 13,90 рубль (кг).

Үнүш үстери болгаш кондитер кылыгылар элбек.

Бистиң адресивисте: Кызыл хоорай, переулок Загородный, 19а, (Хүрээ чоогунда) «Эхнатон» бааза, склад № 3. Телефону 5-38-40.

КҮШ ЧОК ДЕП САНААР

Эремаа Салчаковна Чанзанга тывыскан «Күш-ажылдың хоочуну» шынзылганын читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

«Белек» садыында

шериг эзерлерни, булгаарны, сарыг хөмнү, хромну садып турар.

Адреси: Кызыл хоорай, Кечил-оол кудумчузу, 7"а". Тел: 6-18-36; 3-01-27. «Башня» чаны, дыштаньыр хүн чок, 21.00 шакка чедир ажилдаар.

Чаа аттестатты садып алыр мен.
Тел: 3-01-27.

ШЫН

e-mail: shyn@tuva.ru Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнун ораалакчылары — 1-19-87, 1-40-77, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. КИЛДИСТЕР: нийтилетиполитиктиг килдис—1-18-10, культура, өөредилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажил-агый, үлетпүр килдистер—1-17-09. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 3 ама. Тираж 9474. Чагыг 78.

АГАР САНЫЫС: № 4070381040000010000 Б ОАО Банк «Тувакредит», Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаакы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солуну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткзэн.

Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 10002, 10003. ТР-ниң Парлалга болгаш информация куркомитетиниң типографиязынга парлаан (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыңан материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыңан саннары болгаш еске-даа фактылары, дыңнадыгылары дээш авторлар боттары харылылар.